

१०३
२

अथ

१०३
२

ग्रन्थनामः-

“निरुक्तम्” Nirukta

कर्त्तृनामः-

Yaska

विषयः-

वेदाङ्गम्

P. 27. S. No. 16

MSS. Catalog.

202

नि० पू०
१

श्रीगणेशायनमः॥ हरिः ॐ ३म् ॥ ॥समाम्नायः समाम्नातः सव्याख्यातव्यस्तमिमं स
माम्नायं निघंटव इत्याचक्षते निघंटवः कस्मान्निगमा इमे भवन्ति चंदोभ्यः समाहृत्य स
माहृत्य समाम्नातास्ते निगंतव एव संतो निगमना निघंटव उच्यन्त इत्योपमन्यवोपि वा
हननादेव स्फुः समाहृता भवन्ति यद्वा समाहृता भवन्ति तद्यन्ये तानि चत्वारि पदजाता
निनामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चितानीमानि भवन्ति तत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्र
दिशन्ति भावप्रधानमाख्यातसत्त्वप्रधानानि नामानि तद्यत्रोभे भावप्रधाने भवतः
पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे ब्रजति पचतीत्यपक्रमप्रभृत्य पवर्गपर्यंतं मूर्त्तं
सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्ब्रज्यापत्तिरित्येदं इति सत्वानामुपदेशो गौरवः पुरुषो हस्ती
ति भवतीति भावस्यास्ते शोते ब्रजति तिष्ठतीति द्वयमित्येव च नमो दुंबरायणः ॥ १ ॥
तत्र चतुष्टयं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वा शब्दानां मितरेतरोपदेशः शास्त्रकृतो

नापरभावमाचष्टे ५

योगश्च व्याप्तिमत्त्वा तु शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां म
नुष्यवदेव ताभिधानं पुरुषविद्यानित्यत्वात्कर्मसंपत्तिर्मेत्रो वेदेषु द्वाव विकारा भवन्ती
ति वाच्यं यणिर्ज्यायते स्ति विपरिणमते वर्धते पक्षीयते विनश्यतीति जायत इति पूर्व
भावस्यादिमाचष्टे न प्रतिषेधत्यस्तीत्यसन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं विपरिणमत इत्य
प्रच्यवमानस्य तत्त्वादिकारं वर्धते इति स्वांगाभ्युच्चयं सांयोगिकानां वार्थानां वर्धते
विजयेनेति वा वर्धते शरीरेणोति वा पक्षीयत इत्येते नैव व्याख्यातः प्रतिलोमं विन
श्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति ॥ २ ॥ अतो न्ये भाव
विकारा एतेषां मेव विकारा भवन्तीति हस्माह ते यथावचनमभ्युहितव्याप्तिनिर्बन्धा
उपसर्गि अर्थान्निराकुरिति शाकटायनो नामाख्यातयोस्तु कर्मपिसंयोगद्योत
का भवन्त्येवावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यस्तद्यणुपदार्थः प्राकुरिमेतन्नामाख्या

नि० पू०

२

तयोरर्थविकारणमादित्यर्वागर्थे प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यमभात्याभिमुख्यं प्रतीत्येतस्य प्रा-
तिलोम्यमतिस्फुट्यभिपूजितार्थे निर्दुस्त्रितयोः प्रातिलोम्यं न्यवेति विनिग्रहार्थ इया उ-
दित्येतयोः प्रातिलोम्यं समित्येकी भावव्यपेतस्य प्रातिलोम्यमन्वितिसादृश्यापरभावम-
पीतिसंसर्ग उपेत्यपजनं परीतिसर्वतो भावमधीत्यपरिभावमैश्वर्यं वैवमुच्चावचचानर्थ-
प्राकृस्त उपेक्षितव्याः ॥३॥ अथ निपाता उच्चावचे चार्थेषु निपतं त्यप्युपमार्थे विकर्मोपसं-
ग्रहार्थे पिपदप्रणस्तेषामेते चत्वार उपमार्थे भवन्तीति भाषायांचान्वध्यायं चाग्निरि-
वेन्द्र इवेति नेति प्रतिषेधाथ इयो भाषाया मुनयमन्वध्यायने इदेव मम सतेति प्रतिषेधा-
थ इयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति दुर्महामो नसुराया मित्यपमार्थ इय उप-
रिष्टादुपचारस्तस्य येनोपमितीति चिदित्येतेनैककर्मचार्यश्चिदित्येदं ब्रूयादिति पूजा-
यामाचार्यः कस्मादाचार्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थानाचिनोतिबुधिमिति वा-
दधिचिदित्यपमार्थकुलमाषांश्चिदाहरत्यवकुत्सिते कुलमाषाः कुलेषु सीदन्ति नु

२

इत्येषो नेक कर्म दं नु करिष्यतीति हेत्वपदेशं कथं नु करिष्यतीत्यनुष्टुभे नन्वेतदकाषरि
 ति चाथाप्युपमार्थे भवति ॥ वृक्षस्य नु ते पुरु दूत वयाः । वृक्षस्येव ते पुरु दूत शारवा वयाः
 शारवा वेते वर्तायना न वंति शारवाः खशयाः शक्रो ते वाथयस्यागमादर्थं पृथक् महवि
 जायते न त्वौ द्वै शिकमिव विग्रहेण पृथक् कात्स कर्मसंग्रहश्चेति समुच्चयार्थ उभाभ्यां
 संग्रहयुज्यते हं च त्वं च वृत्रहं नित्ये तस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारो वेति विचार
 रणार्थे हं ता हं पृथिवी मिमां निदधामी हवे हवेत्यथापि समुच्चयार्थे भवति ॥ ४॥ वायुर्वाता
 मनुर्वा त्वेति । अह इति च ह इति च विनिग्रहाथः यौ पूर्वण संग्रहयुज्यते अयमहं दं करोत्व
 यमिदमिदं हं करिष्यतीदन्नं करिष्यतीत्यथाप्युपकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण मृषमेव
 दंति सत्यमुत वदतीत्यथापि पदपूरण इदमुत हीत्येषो नेक कर्म दं हि करिष्यतीति हे
 त्वपदेशं कथं हि करिष्यतीत्यनुष्टुभे कथं हि च्या करिष्यतीत्यस्याया किलेति विद्याप्र

नि० पू०

३

कृष्येवंकिलेत्यथापिनननुइत्येताभ्यांसंप्रयुज्यतेनुष्टुप्तेनाकिलैवंननुकिलैवंमेतिप्रतिषे
धेमाकार्षर्माहाषइरितिचरवलित्तिचरवलुकृत्वारवलुकृतमथापिपदपूरणएवंरवलुत
दभूवेतिशश्वदितिविचिकित्साथश्योभाषायांमुभयमन्वध्यायंविचिकित्साथश्यश्चप
दपूरश्चागस्त्यइद्रायहविर्निरूप्यमरुद्भ्यःसंप्र०शश्वदेवमित्यनुष्टुप्तेनशश्वदित्यस्वयं
ष्टुप्तेनमितिविचिकित्साथश्योभाषायां०दित्सांचकारइडइत्यपरिदेव्यांचक्रे॥५॥ स
ननूनमस्तिनोश्चःकस्तद्देदयदद्भुतं॥अन्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमुताधीतविनश्यति
ननूनमस्यद्यतनंनोएवश्चस्तनमद्यास्मिंघविद्यरित्यद्रोनामधेयंघोततइतिसतः
श्चउपाशंसनीयःकालोद्योहीनःकालः॥कस्तद्देदयदद्भुतंकस्तद्देदयदद्भुतमिदममीत
रदद्भुतमद्भुतमिदमन्यस्यचित्तमभिसंचरेण्यमभिसंचर्यन्योनानेयश्चित्तंचेततैरुता
धीतविनश्यतीत्यप्याध्यातंविनश्यत्याध्यातमभिप्रेतमथापिपदपूरणः॥६॥नूनं

३

नि० पू०

५

निष्क्रासश्चिदिन्नरो भूरितोकावकादिव ॥ विभस्यंतो ववाशिरेशिशिरंजीवनायकं
शिशिरंजीवनाय शिशिरं गृणातेः शस्त्रातेर्वा एमेनं सृजता सुतो आसृजतेनं सुते । त
मिदं धृतुनोगिरः । तं व धृतुनोगिरः स्तुतयोगिरो गृणातेः । अयमुते समतसि । अयते सम
तसीवो पितृश्यते । सुविदुरिव सुविज्ञायेते इवाथापिनेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते परि
भये ॥ १० ॥ हविर्भिरैकस्वरितः स च तं सुचंत एके सवनेषु सोमान् । शचीर्मदंत उत द
क्षिणाभिर्न जिह्मायंत्योनरकपतामेति नरकं न्यरकं नीचैर्गमनं नास्मिन्नमणं स्थान
मल्पमित्यस्तीति वाथापिन चेत्येष इदित्येतेन संप्रयुज्यते नुष्टेन चेत्यस्मरां पिवंतीति
सुरासुनोतेरे वसुच्चावचे चथेषु निपतंति त उपेक्षितव्याः ॥ ११ ॥ इतीमानि चित्वा रिप
दजातान्यनुक्रांतानि नामारव्याते च पसर्ग निपाताश्च तत्र नामान्यारव्यातजाता
नातिशक्तयनो नैरुक्तसमयश्चिनसर्वाणि तिगाग्या वै व्याकरणानां चैकैतद्यत्र स्व

५

साते प्रतिवरं जरित्रे दुह्यदिदक्षिणामघोनी ॥ शिखास्तोत्रभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदे
मविदथे सुवीराः ॥ साते प्रतिदुग्धां वरं जरित्रे वरो वरायितव्यो भवति जरितागरितादक्षिणा
मघोनी मघवती मघमिति धननामधेयं महते दानकर्मणो दक्षिणा दक्षतेः समर्धयति कर्म
णो व्यृद्ध समर्धयतीत्यपि वा दक्षिणागमनादिशमभिप्रेत्य दिग्धस्त प्रकृतिर्दक्षिणो हस्तो
दक्षतेरुत्साहकर्मणो दाशते वा स्याद्दानकर्मणो हस्तो हंतैः प्राशुर्हन्नेदे हि स्तोत्रभ्यः का
मान्मास्मान्तिदं हि मास्मान्तिहायदा भगो नो रक्त बृहद्वदेमस्वेवेदने भगो भजत बृ
हदिति महतो नामधेयं परिवृष्टं भवति वीरवंतः कल्प्याण वीरावा वीरो वीरयत्य मित्रान् च
ते वा स्याद्भुति कर्मणो वीरयते वासीमिति परिग्रहाथ श्रियो वा पदं पूरणो वा ॥ प्रसीमादि
त्यो असृजन् । प्रासृजदिति वा प्रसृजत्सवति इति वा विसीमन्तः स्तुतचो वेन आवरिति च
व्यवृणोत्सर्वते आदित्यः सुरुच आदित्यरश्मयः सुरुचनादपि वासीमेत्येतदनर्थकमु

Handwritten text in a cursive script, likely a form of Arabic or Persian, written on a single page of aged paper. The text is organized into approximately 12 horizontal lines, with some lines beginning with a red dot or mark. The script is dense and flowing, characteristic of historical manuscript writing. The paper shows signs of age, including discoloration and slight wear at the edges.

नि० पू०
६

पद्यते ॥१३॥ यथोहिनुवाएतत्तद्यत्रस्वरसंस्कारो समर्थः प्रादेशिकेनगुणेनान्वितो स्यातां स
र्वप्रादेशिकमित्येवं सत्यनुपालंभ एष भवति यथो एतद्यः कश्चित्कर्म कुर्यात्पर्वतत्सत्वं
धाचक्षीरन्नि ति पश्यामः समानकर्मणां नाम धेय प्रतिलंभ मेकेषां नैकेषां यथा तक्षापाए
ब्राजको जीव नो भूमिज इत्येते नैवोत्तरः प्रत्यक्को यथो एतद्यथा चापि प्रतीतार्थानि स्युस्त
थै नान्या चक्षीरन्नि तिसंत्यल्पप्रयोगाः कृतौ चैकपादिका यथा व्रतति दमूनाजिद्य आ
कारो जागदको दविहोमीति यथो एतन्निष्पन्ने निव्याहारे निविचारयंतीति भवति हि
निष्पन्ने निव्याहारे योगपरीष्टिः प्रथनात्पृथिवीत्याहुः एकनामप्रथयिष्यत् किमाधार
श्चेत्यथ वैदर्शनेन पृथुरप्रथिता चेदप्यन्यैरथा चैवं सर्व एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यंते य
थो एतत्सदेभ्यः पदेतुरार्थान्स्त चस्कारेति यो नान्वितेथै संचस्कारसतेन गत्यः सैषा पु
रुषगहानि शास्त्रगहा इति यथो एतदपरस्माद्वात्पूर्वस्य प्रदशनोपपद्यत इति पश्या

६

नि० पू०
७

मेथाप्यविस्पष्टार्थभवंत्यम्पग्यादृशिमंजारायायिकाणुकेति ॥१५॥ अर्थवतः शब्दसामान्यदि
तद्वयस्यसमृद्धयद्रूपसमृद्धयत्कर्मक्रियमाणमृग्यज्जर्वा भवदतीति च ब्राह्मणं क्रीकृतौ पु
त्रैर्न ह भिरिति यथो एतन्निपतवाचोयुक्तयो निपतापूर्व्य भवतीति लौकिके ध्येतद्यथेडा
मीपितापुत्रावितियथो एतद्वात्मणे नरूपसंपन्ना विधीयत इत्यदितात्वादः सभवति
यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसाप्रतीयेत यथो एतद्विप्रतिषिधार्था
भवन्तीति लौकिके ध्येतद्यथा सपत्नोयंब्राह्मणो न मित्रे राजेति यथे एतज्ज्ञानंतं संप्रेष्य
तीति ज्ञानंतमभिवादयते ज्ञानते मधुपर्कं प्राहैति यथो एतद्विहितः सर्वमिति लौकिके ध्ये
तद्यथा सर्वरजसा अनुप्राप्तः पानीयमिति यथो एतद्विस्पष्टार्था भवन्तीति नैषस्थाणो
रपराधोयदेन मंधोन परमातिपुरुषा पराधः सभवति यथा ज्ञानपदेषु विद्यातः पुरुष
विशेषो भवति पारोवयवित्सुखलुवेदितुषु भूयो विद्यः प्रशस्यो भवति ॥१६॥ अ

थापीदमेतरेण पदविभागेन विद्यते ॥ अवसायपदतेरुद्रमृडेति पदद्वयसंगावः पथ्यदन
मवते गत्यर्थस्यासोनामकरणस्तस्मान्नावगृह्यत्यवसायाच्चा निति स्यतिरुपसृष्टो
विमोचनेतस्मादवगृह्यति इतो निरुक्त्या इदमाजगामेति पंचम्यर्थप्रेक्षावाष्यर्थप्रेक्षा
वाः कारांतं परो निरुक्त्या आचक्षेति चतुर्थ्यर्थप्रेक्षैकारांतं परः सन्निकर्षः संहितापद
प्रकृतिः संहितापदप्रकृती निसर्वचरणानां पार्षदान्यथापियाज्ञेदेवतेन हवः प्रदेशाभ
वंति तदेतेनोपेक्षितव्यं ते चेहसुलिङ्गज्ञा अत्रस्मइति ॥ इदं नत्वा शवसादेवतावायुं पृणं
तीति वायुलिङ्गं चेद्लिङ्गं चाग्नेये मंत्रे अग्निरिव मन्यो विषितः सहस्वेति तथाग्निर्मन्यवे
मंत्रे विषितो ज्वलितस्त्रिषिरित्यथस्य दीप्तिनामभवत्यथापि ज्ञानप्रशंसाभवत्यज्ञा
ननिंदान् ॥१७॥ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्यवेदनविज्ञानाति योर्थ योर्थ जइ
त्सकलं भइमश्रुतनाकमोतिज्ञानविधूतपाप्मा यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दोक्तं ॥

अनेमाविवशकै धेनतज्वलतिकर्हिचित्। स्थाणुस्तिष्ठतेरर्थेत्तरैरणस्तेवा॥१८॥ वतत्वः प
श्यन्मददृशवान्मुतत्वः शृण्वन्नशृणोत्येनां॥ उतत्वस्मैतन्व १ विसस्तेजायेवपत्यवशत
सुवासाः॥ अप्येकः पश्यन्नपश्यतिवाचमपिचशृण्वन्नशृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहाधर्म
प्येकस्मैतन्व विसस्वइतिस्वमात्मानं विदुषुतेजानं प्रकाशमनर्थस्याहानयावाचोपमो
तमयावाचाजायेवपत्येकामयमानास्ववासाः क्रतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः का
मयमानाः क्रतुकालेषु यथासएनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसति स्योत्तराभूयसे
निर्वचनाया॥१९॥ उतत्वं सरव्ये स्थिरपीतमाहुर्नैर्न हि न्वत्यपिवाजिनेषु॥ अथेन्वाचरति
माययेषुवाचं शश्रुवोऽअफलामपुण्या॥ अप्येकं वाक् सरव्ये स्थिरपीतमाहुर्ममाणं
विपीताथ देवसरव्ये रमणीये स्थान इति वा विज्ञातार्थं यन्नाप्नुवति वाग्जेषु बलवत्त्वं
प्यथेन्वाह्येष्वचरति मायया वाक् प्रतिदूषयानास्मैकामानुधेवाग्देव्या देवमनुष्यस्थानेषु

मः पूर्वोत्पन्नानां सत्वानामपस्माद्वा पूर्वस्य प्रदर्शित्वा मधेयप्रतिलंभे मेरेषां नैकेषां यथा
बित्वा दोलं बच्चुडक इति बिल्वं भरणाद्वा भेदेनाद्वा॥१४॥ अथापीदमन्तरेण मन्त्रे धर्मप्रत्ययो
न विद्यते र्थमप्राप्तियतो नात्यंतं स्वरसंस्कारोद्देशस्तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्तव्यं
स्वार्थसाधकं च यदि मन्त्रार्थप्रत्ययायानर्थकं भवतीति को त्सेनार्थका हि मन्त्रास्तदेतेनो
पक्षितव्यं नियतवाचोयुक्तमो नियतानुपूर्व्या भवत्यथापि ब्रह्मणेन स्वयं पश्यन्माविधि
यंतं नुप्रथमं स्वैति प्रथयति प्रोहाणीति प्रोह्यथाप्यनुपपन्नार्थं भवत्येषधेत्राय
स्वेन स्वधिते मे न हिंसी रित्या हरिं सन्नथापि विप्रतिषिद्धार्थं भवन्ति॥ एक एव रुद्रो वत
न द्वितीयः असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूयः॥ अशत्रुरिन्द्राजिषेशतं स
ना अजयत्साकमिन्द्र इत्यथापि ज्ञानं तं संप्रेष्यत्यग्रे स मिध्यमानाया नुद्वहीत्य
थाप्याहादितिः सर्वमित्यदितिद्यैरिदितिरंतरिक्षमिति तदुपरिष्ठाद्व्याख्यास्या

[illegible]

नि० पू०

९

प्रीणातेवास्मिन्पर्वदेवानस्मिन्प्रीणन्तीति तत्प्रकृतीतरस्संधिसामान्यान्नेष्टुस्थायीमियोपिगि
रिरेतस्मादेव तद्यानिनामानि प्राधान्येस्तुतीनां देवतानां तद्देवत्वमित्याचक्षते तदुपरिष्ठाद्यास्था
स्यामेनेधेदुका निवैगमानिहेह ॥२०॥ ॥समाधायस्तत्रचतुष्टुमतेन्येथानिपातवायुर्वत्वान
नूनंनूनंसातत्रचात्वोऽक्षपंतौनिह्वक्त्रासोहविभ्रिरीतीमान्यथापियोयथोहिन्वथापीदमर्थ
वंतोथापीदंस्थापुरयमुतत्वः पश्यन्नुतत्वसरेव्येर्विशतिः २०॥ ॥इतिनिरुक्तेप्रथमो
ध्यायः ३ ॐ अथनिर्वचनंमद्येषुपदेपुस्वरसंस्कारोसमर्थोप्रादेशिकेनगुणेनान्वितो
स्यातातथातानिर्झूयादधानान्वितेथेप्रादेशिकेविकारेथनित्यः परीक्षेतकेनचिद्वृत्तिसामा
न्येनाविद्यमानेसामान्येपक्षरवर्णसामान्यानिर्झूयान्मत्वेवननिर्झूयान्संस्कारमादि
येतविशयवत्योहिद्वत्रयोभवतियथार्थविभक्तीः सन्नमयेत्प्रत्तमवत्तमितिधात्वादीएवशि
ष्येतेअथाप्यस्तेनिर्वृत्तिस्थानेद्यादिलोपोभवतिस्तः संतीत्यथाप्यंतलोपोभवतिगत्वागतमि

९

नि० पू०
१०

निर्झ्यादथतद्वितसमासे कर्पवसुचानेकपर्वसुचपूर्वपूर्वमपरमपरप्रविभज्यनिर्झ्यादंडः
पुरुषोदंडमर्हतीतिवादेनसंपद्यतइतिवादेनोददेतधीरयतिकर्मणोक्करोददेतमणिमित्य
पिभाषतेदमनादित्योपन्यवादंडमस्याकर्षतेतिगर्हायांकक्ष्यारज्जुरन्ध्रस्यकक्षसेवले
कक्षोगाहतेः कक्षइतिनामकरणःख्यातेवनिर्धकोन्यासः किमस्मिन्व्यानमितिकषते
वातिसामान्यान्मनुष्यकक्षोवाङ्मूलसामान्यादश्चस्य ॥२॥ राज्ञः पुरुषोराजपुरुषो
राजाराजतेः पुरुषः पुरिषादः परिशयः पूरयतेवाहुरयित्यंतरित्यंतरपुरुषमभिप्रेत्य ॥
यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्तिकश्चित् ॥ वृक्ष इवस्तब्धोदिवि
तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यपि निगमो भवति निश्चितं ताकषे वातिचकइ
तिश्वगतोभाष्यतेइतीतिगति कुत्सनकडातीतिइतीति कुत्सनचकडातिकडातीति
तो नर्थकोन्यासस्तदस्मिन्नस्तीति विश्वकइः कल्याणवर्णरूपः कल्याणवर्णस्यैवास्य

१०

तूर्पकल्याणं कमनीयं भवति वृणो वृणोते तूर्परोचतेरेवंतद्विसमासान्निर्झ्यान्नेकपदानि
निर्झ्यान्नावैय्याकरणायनान्तुपसन्नायानिदं विदेवानित्यह्यविज्ञातुविज्ञानेस्योपस
न्नायतुनिर्झ्याद्योवाकं विज्ञातुस्यन्मेधाविनेतपस्विनेवा ॥३॥ विद्याहवेब्राह्मणमाज
गामगोपायमोशेवधिष्टेहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेयतानमाब्रूयावीर्यवतीतथास्या ॥
यथातृणत्पवितथेनकणाविदुःखं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छन् ॥ तं मन्येतेपितरं मातरं च तस्मै न
हुयेत्कृतमञ्चनाह ॥ अध्यापितायै गुरुनाद्रियंते विप्रवाचामनसा कर्मणा वा ॥ यथैव
तेन गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्मनुना कृत्स्नं तत् ॥ यमेव विद्याः शुचिप्रमत्तमेधावि
नंब्रह्मचर्यापपन्नं ॥ यस्तेन हुयेत्कृतमञ्चनाह तस्मै माब्रूयानिधिपायब्रह्मनिति नि
धिः शेवधिरिति ॥४॥ अथानोनुक्रमिष्यामोगोशितिष्ठथिव्यामनामध्येयं यद्वरग
ताभवतियच्चास्याभूतानि गच्छंति गतेवैकरोनामकरणोथापिपशुनामेहभवत्येतस्मा

द्विधाप्यस्यांतादितेन कृत्स्नवन्निगमान्वन्तिगोभिः श्रीणीतमत्सरमिति पयसो मत्सरः सो
मंदतेः सृष्टिकर्मणो मत्सर इति लोभनाभाभिमत एतेन धर्म भवति पयः पिवते वाप्याय
ते वाक्षारक्षर तेर्धसेर्वेरो नामकरणः उशीरमिति यथा शुद्ध ह तो अध्यास ते गवीत्यधि
षवण चर्मणो रक्तः शमष्टमाने भवत्यननायशे भवतीति वाचर्मचरते वाचैर्द्रुतं भवतीति
वाथापि चर्मचरलेष्मा च गोभिः सन्नधो असि वीळयस्वेति रथस्तता वथापि स्नावच
श्लेष्मा च गोभिः सन्नधापताति प्रसूते ती पुस्ततौ ज्यातिगौरुच्यते गव्या चेत्ताधि
तमथ चेन्न गव्या गमयतीति ॥ ५ ॥ वृक्षे वृक्षे नियतामीमयद्रौ स्ततो वयः प्रपता
न्यूरुषादः । वृक्षे वृक्षे धनुषि धनुषि वृक्षो ब्रश्चनादुत्वाक्षांतिष्ठतीति वाक्षा क्षियते
निर्वोसकर्मणो नियतामीमयद्रौः शब्दकरोति मीमयतिः शब्दकर्मिततो ततो वयः
प्रपतंति पुरुषान दनाय विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणो थापी पुनामेह भवत्येतस्मा

चै

त्यथाप्युपधा लोपो भवति जगम तुर्जं गुरित्यथाप्युपधा विकारो भवति राजा दंडीत्यथापि वर्ण
लोपो भवति तत्वायामीत्यथापि द्विवर्णलोपस्तच्च इत्यथापि विपर्ययो भवति ज्योतिर्यनो
विडुर्वाद्य इत्यथाप्याद्यंत विपर्ययो भवति सोकारज्जः सिकतास्त कित्यथा च त्वं व्याप
तिर्भवति ॥ १ ॥ ओघो मेघो नाथो गाधो वधुर्मध्वित्यथापि वर्णोपजन आस्थहारो मरुजो
तित घत्रे स्वस्वरादनंतरा तस्मात्तथा तु भवति तद्विप्रकर्तानां स्थानमिति प्रादिशंति तत्र
सिद्धायामनुपपद्यमानायामितरयोपपादयिषेत्तत्राथ्येकेत्युनिष्यन्तयो भवन्ति तद्यथैत
द्विर्मुदुः पृथुः पृषतः कुणारु मित्यथापि नाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यते दमूनाः
स्तेन साधा इत्यथापि नैगमेभ्यो भाषिका उच्छृणुत मित्यथापि प्रकृतय एवैके पुंस्त्विति
ति कर्मा कंबोजेष्टेव भाष्यते कंबोजाः कंबलभोजाः कमनीयभोजा वा कंबलः कमनीयो
भवति विकारमस्यार्थेषु भाषते शव इति दातिर्जनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येष्टेवमेकपदानि

प्या २

भाष्येनेविकृतय एकेषु

देवादित्योपिगौरुच्यते। उतादः पुरुषेगवि। पर्ववतिभास्वतीत्योपमन्यवोथायस्यैकोरश्मिश्च
द्रुमसंप्रतिदीप्यते। तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोस्यदीप्तिर्भवतीतिसुषुम्नः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा
गंधर्वइत्यपिनिगमोभवतिसोपिगौरुच्यते॥ अत्राहगोरमन्वतेति। तदुपरिष्ठाद्वारव्यास्या
मः सर्वेपिरश्मयोगावउच्यन्ते॥ ६॥ तावांवास्तून्पुश्मसिगमध्वेयत्रगावोभूरिशृंगाऽअया
सः। अत्राहतदुरुगायस्यवृद्धः परमंपदमवभातिभूरि। तानिवांवास्तूनिकामयामहे
गमनाययत्रगावोभूरिशृगावदुःशृगाभूरीतिबहुनोनामध्वेयंप्रभवतीतिसतः शृंगांश्च
युतेर्वाशृणातेर्वाशम्नातेर्वाशरणायोद्गतमितिवाशिरसोनिर्गतमितिवायासोयनास्तत्र
तदुरुगायस्यविष्टोर्महागतेः परमंपदंपराह्यस्थमवभातिभूरि। पादः पद्यतेस्तन्निधा
नात्पदंपशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणिपदान्येवमन्येषाम
पिसत्वानांसंदेहाविद्यन्तेतानिचेत्समानकर्माणिसमाननिर्वचनानिनानाकर्माविचेन्ना
नानिर्वचनानियथार्थनिर्वक्तव्यानीतिमान्येकविंशतिः। पृथिवीनामध्वेयान्यनुक्ता

तानितत्रनिर्कृतिर्निरमणादृष्टतेऽकृष्टपत्तिरितरासाष्टिव्यासं दिह्यते तयोर्विभागः
 स्तस्याएषा भवति ॥ ७ ॥ य ई चकार न सोऽस्य वेदयऽइं दिदर्शं हिरुगिन्नुतस्मात् स
 मातुर्यो नापरिवीतोऽतर्बहुप्रजानिर्कृतिमा विवेश ॥ बहुप्रजाः कृष्टमापद्यत इति
 परिब्राजकवर्षकर्मति नैरुक्ता य ई चकारेति करोति किरती संदिग्धौ वर्षकर्मणानसोऽस्य
 वेदमध्यमः स एवास्य वेदमध्यमो यो ददर्शं हित्योपहितं समातुर्यो नो मातां तारि क्षं
 निमड्यंते स्मिभूतानियो निरंतरि क्षं महानवयवः परिवीतो वायुना यमपीतरो यो नि
 रेतस्मादेव परियुतो भवति बहुप्रजान् भूमिमापद्यते वर्षकर्मणा शाकपूषिः संकल्प
 यां चक्रे सर्वा देवता जानामीति तस्मै देवतो भयलिङ्गा प्रादुर्बभूव तां न ज्ञेतां पप्रच्छ वि
 विदिषाणित्वेति सास्मा एतामृचमादिदेशां मदेवतेति ॥ ८ ॥ उपयंस शिंउते ये
 न गौरभीवृता मिमाति मायुध्वसनावधिश्चिता ॥ सा चितिभिर्निहिचकार मर्त्यं विद्य

नि० पू०

१३

नभिषेचयान्चक्र देवापिस्तपः प्रतिपेदेततः शंतमोराज्ये द्वादशवर्षाणि देवो नववर्षं तमू
चुर्वाह्यणा अधर्मस्त्वया चरिते ज्येष्ठं भ्रातरं मंतरित्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो नववर्षं
तोति सशंतनु देवापि शिशिराज्ये न तु मुवाच देवापिः पुरोहितस्तेसानियानिजा
निचत्वेति तस्यैतद्वर्षकामसूक्तं तस्येषां भवति ॥१०॥ आर्षिषेणो होत्रमृषिर्निषी
दन्देवापि देवसु मतिं चिकित्वा ॥ स उत तस्मादधरं समुद्रं मपो दिव्या असृजद्वय
अभिः आर्षिषेण ऋषिषेणस्य पुत्र इषितसेनस्येति वासेनासे श्वरासमानगति
र्वापुत्रः पुरुत्रायते निपरणाद्वा पुनः करणीत तस्त्रायत इति वा होत्रमृषिर्निषीदं
नृषिर्दर्शनात्कृतो मां ददर्शत्यौपमन्यवस्तद्यदेनास्तपस्यमानान्ब्रह्मस्वयन्वभ्या
नर्षतः ऋषयो भवन्तदृषीणां मृषित्वमिति विज्ञायते देवापि देवानां माह्व्यास्त
त्याच प्रदानेन च देवसु मतिं देवानां कल्याणं मतिं चिकित्वा श्वेतनावान् स उ

१३

त्तरस्मादधरं समुद्रं उच्छ्रितः उड्डततरो भवत्यधरो धोरो धोन धावतीत्युर्ध्वगतिः
प्रतिषिद्धा तस्योत्तरान्ध्रयसे निर्वचनाय ॥११॥ यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय
वृतः कृपयन्मधी दीधेत् ॥ देवश्रुतं वृष्टिर्वनिराराणो बृहस्पतिर्वीचमस्मा अयच्छत्
शंतनुः शंतनोस्त्विति वाशमस्मेतन्वा अस्त्विति वा पुरोहितः पुरेणंदधति होत्राय वृ
तः कृपायमाणो न्वध्याय देवश्रुतं देवा एनं शृण्वेति वृष्टिर्वनिराराणो
रातिरभ्यस्तो बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्सोस्मेवाचमयच्छद्बृहद्ब्रह्म व्याख्यात ॥१२॥ सा
धारणान्युत्तराणि षड्विंशदित्येव स्य च यानि त्वस्य प्राधान्येने परिष्ठातानि
व्याख्यास्याम आदित्यः कस्मादादत्तरसानादत्ते भासं ज्योतिषामादीप्तो भा
सेति वादितेः पुत्र इवाल्पप्रयोगं तस्मेतदा न्याच न्यान्नाये सूक्तं नो कसूर्यमा
दितेयमदितेः पुत्रमेव मन्यासामपि देवतानां मादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद्य

धेतन्मित्रस्य वरुणस्यार्यमोदक्षस्य भगस्यो सस्येत्यथापि मित्रावरुणयोः। आदि
 त्यादा नुननस्यतीदनपती। अथापि मित्रस्यैकस्य। प्रसमित्रमर्तो अस्तु प्रयस्वान्य
 स्त आदित्य शिक्षातिव्रतेनेत्यपि निगमो भवत्यथापि वरुणस्यैकस्य। अथावय
 मादित्यव्रतेतव। व्रतमिति कर्मनामनिवृत्तिकर्मवारयतीति सत इदमपीतरद्वत
 मेतस्मादेव वृणोतीति सतो नमपि व्रतमुच्यते यथा वृणोति शरीरं॥१३॥ स्वरादि
 त्यो भवति सुऽअरणः सुईरणः स्वृतेरसात्स्वृतो भास ज्योतिषोऽस्वृतो भासेति
 वेतेन द्यौर्व्याता एश्चिरादित्यो भवति प्राश्रुत एनं वण इति नेरुक्ताः संस्पृष्टा
 सत्संस्पृष्टा भास ज्योतिषा संस्पृष्टा भासेति वाथ द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यक
 द्विश्च। नाक आदित्यो भवति नेतारसानो नेता भासा ज्योतिषा प्रयोथ द्यौः कमि
 तिसुखनाम तत्प्रतिषिद्धं प्रतिषिध्येत नवा अमुं लोकं जग्मुषे किंच नाकं नवा

द्रवन्ती प्रतिवद्विमौहत। अयं स शब्दाय ते येन गौरमिप्रहृता मिमाति मायुं शब्दं करोति
 मायुमिवादित्यमिति वा वागेषामाध्यमिका ध्वंसने मेघे धिश्चिता सा चितिभिः कम
 भिः नश्चैर्निकरोति मर्त्यं विद्यद्भवंती प्रत्यूहते वा विव विरिति चूपनाम वृणोतीति स
 तो वर्षेण प्रच्छाद्येति वीतत्पुनरादत्ते॥१॥ हिरण्यनामान्युत्तराणि पंचदश हिरण्येक
 स्माद्विपत आयम्यमानमिति वा क्रियते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा ह
 दयमरणं भवतीति वा हर्यते वा स्यात्प्रिप्सा कर्मणोति रिक्षनामान्युत्तराणि षोडशां त
 रिक्षकस्मादंतराक्षां तं भवत्यंतरे मे इति वा शरीरे धृत रक्षयमिति वा तत्र समुद्र इत्येत
 साथि वेन समुद्रेण संदिध्यते समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्यस्मादापः समभिद्रवत्येनमा
 पः समो रते स्मिन्भूतानि समुद्रको नवाति समुनत्रीति वा तयोर्विभागस्तत्रेति हा
 समान्वक्षते देवा पिश्वाष्टिषेणः शंतनुश्चकौरव्यो भातरो वभूवतुः सशंतनुः कनीया

अमुं लोकं जग्मुषे किंच नाकं न वा अमुं लोकं गतवतो किंच नासुरवं पुण्यकृतो ह्येव तत्रा
च्छंति गोरादित्यो भवति गमयति रसानाद्यंत रिक्षेथ द्यौ र्यस्यैथिव्या अधिहरं गता
भवति यच्चास्यां ज्योतीषि गच्छंति विष्टत्वादित्यो भवत्या विष्टोरसाना विष्टो भासे ज्यो
तिषामा विष्टो भासेति वाथ द्यौरा विष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च न न आदित्यो भ
वति नेता रसानां नेता भासां ज्योतिषां प्रणयोऽपि वा भ न एव स्याद्विपरीतो न न भाती
ति वै ते न द्यौ र्व्याख्याता ॥ १४ ॥ रश्मिना मान्युत्तराणि पंचदश रश्मिर्यमन त्रिषामा
दितः साधारणानि पंचाश्वरश्मिभिर्दिग्गमान्युत्तराण्यष्टौ दिशः कस्माद्दिशते रा
सदनादपि वाभ्यशनात्तत्र काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सत्वस्य नाम भवति काष्ठा दि
शो भवति कात्वा स्थिता भवति काष्ठा उपदिशो भवती तरे तरे कात्वा स्थिता भवत्या
दित्योऽपि काष्ठोच्यते कात्वा स्थितो भवत्या ज्यंतोऽपि काष्ठोच्यते कात्वा स्थितो भव

त्यापोपिकाष्ठा उच्यंते क्रांत्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणां ॥१५॥ अतिष्ठन्तीनाम निवेश
 नानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं वृत्रस्य निष्पन्नं विचरं त्यापो दीर्घं तम आशय दिंशत्रुः
 अतिष्ठन्तीनाम निवेशानाना मित्य स्थावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं मेघः शरीरं
 शरीरं स्थावराणां तेः शम्नाते व वृत्रस्य निष्पन्नं निर्माणं विचरंति विजानं त्याप इति दीर्घं दाघते
 स्तमस्तनो ते राशय दाशे ते रिंशत्रु रिंशेस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंश
 त्रुस्तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ता स्त्वाष्टोसुर इत्येति हासिका अच ज्योतिषश्चामित्री
 नात कर्मणो वर्ष कर्म जायते तत्रोपमा धेनयुख्यवपानित्य हि वत्तुर वलु मेत्रवर्णा ब्रा
 ह्मणवादाश्च विवृह्य शरीरस्य स्त्रोतांसि निवारयां चकार तस्मिन् हते प्रसस्यं दि
 र आपस्तदा निवादिन्येषा भवति ॥१६॥ दासपत्नी रहिगोपा अतिष्ठा निरुद्धा आपः
 पाणिने वगावः ॥ अपां बिलमपि हितं यदासी हृत्रं जयन्वाऽपतद्वार ॥ दासपत्नी

यां

१५

नि० पू०

१६

थाप्रसूतासवितुः सवायुः एवारात्र्युषसेयोनिमारेक इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागि
त्रप्रकेतनं प्रज्ञाततममप्रलनिष्टविभूततमयथाप्रसूतासवितुः सवायरात्रिरादि
त्यस्यैवारात्र्युषसेयोनिमरिक्त्तुणनं स्त्रीयोनिरभियुतएनांगभस्तस्याएषापराभव
ति ॥ १९ ॥ रुशद्वत्सारुशती श्वेत्यागादोरेगु कृष्णसदनान्यस्याः ॥ समानबंधूः
अमृते अनूचीद्यावावर्णचरत आमिनाने ॥ रुशद्वत्सारुशती श्वेत्यागादोरेगु
मरोचते ज्वलतिकर्मणः सूर्यमस्यावत्समाह साहचर्यादिसहरणाद्वारुशती श्वेत्या
गात् ॥ श्वेत्या श्वेततेरिचत्कृष्णसदनान्यस्याः ॥ कृष्णवर्णारात्रिः कृष्णवर्णतेनि
कृष्णवर्णार्थेन संस्तौतिसमानबंधूसमनबंधने अमृते अमरणधर्माणावनूचीः
अनूच्या वितीतरेतरमभिप्रेत्यद्यावावर्णचरतस्ते एवद्यावोद्योननादपिवाद्यावा
चरतस्तयासहचरत इति स्यादामिनाने अमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मकुर्वणि अ

१६

हर्नामान्युत्तराणि द्वादशाहः कस्मादुपाहरंत्यास्मि कर्माभित्तस्येष निपातो भवति
वैश्वानरीयायामृचि ॥ २० ॥ अहश्च कृष्णमहरर्जनं च विवर्तेते रजसावेद्याभिः वै
श्वानरो जायमानो न राजा वातिरज्योतिषा मिस्तमांसि ॥ अहश्च कृष्णरात्रिः शक्वा
चाहरर्जनं विवर्तेते रजसावेद्याभिः वेदितव्याभिः प्रवृत्तिर्निवैश्वानरो जायमा
न इवाद्यन्नादित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा वाहन्नग्निज्योतिषा तमांसि मेघना
मान्युत्तराणि त्रिंशन्मेघः कस्मान्मेहतीति सत आउपरउपल इत्येताभ्यां साधा
रणानि पर्वतनामभिरुपरउपलोमेघो भवत्युपरमेतेस्मिन्नभ्राष्ट्रुपरता आपइ
तिवर्तेषामेषा भवति ॥ २१ ॥ देवानामाने प्रथमाऽअतिष्ठन्कृतत्रादेषामुपरउद
यान् ॥ त्रयस्तपान्निष्टयिषी मनुपाद्वाब्रूकं वहतः पुरीषः ॥ देवानां निर्माणे प्रथमाऽ
अतिष्ठन्माध्यमका देवगणाः प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवति कृतत्रमतरिक्षं

विकर्तनमेधानां विकर्तनेन मेघानामुदकं जायते । त्रयस्तपंति पृथिवीमनूपाः । पर्जन्यो वा
युरादित्यः शशो ह्यवर्षे रोषधीः पाचयत्यनूपा अनुवपंति लोकान्त्वेन स्वेन कर्मणा
यमपीतरो नृप एतस्माद्देवानूच्यत उदकेनापि वान्नाविति स्याद्यथा प्रागिति तस्या
नृप इति स्याद्यथा प्राचीनमिति ॥ द्वाष्टबृकं वहतुः पुरीषं वाय्वादित्या उदकं बृह
कमित्युदकं नाम ब्रवीते वा शब्दकर्मणो भ्रूते वा पुरीषं पृणातेः पूरयते वा ॥ २२ ॥
वाङ्मामान्युत्तराणि सप्त पञ्चाशद्वा कस्माद्देवैस्तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवदेवता
वच्च निगमा भवति तद्यदेवता वडुपरिष्ठा तद्यास्यास्यामायेत न नदीवत् ॥ २३ ॥ इयं
शुष्मामि विस्खा इवा रुज्ज्मानु गिरीणां त विषे भिन्नमिति ॥ परावतस्त्री मवसे सुवृत्ति
भिः सरस्वती मा विवसे मधीतिभिः ॥ इयं शुष्मैः शोषणैः शुष्ममिति बहूनामशो
षयतीति सतो विस् विस्पतेर्भेदनकर्मणो दृष्टिकर्मणो वासानुसमुद्भूतं भवति ॥

दासाधिपत्यो दासो दस्यते रूपदासयतिकर्मणो पहिगोपाः अतिष्ठन्महिना युष्ठा अ
हिरयनो दैत्यं तरिक्षेयमपीतरो हिरेतस्माद्देवनिद्रासितो पसर्ग आहंतीति ॥ निरु
द्धा आपः पणिने वगावः । पणिर्वणिर्भवति पणिः पुणन ह्निक्पण्यन्नेनेक्ति ॥ अपा
बिलमपि हितं यदासीत् । बिलं भरं भवति विभर्ते वृत्रं जघ्निवानपववारं तद्वृत्रो व
णोते वा विवर्तते वा विवर्धते वा यद्वृत्रो तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद्वर्तत तद्वृ
त्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते यद्वर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ॥ १७ ॥ रा
त्रिनामान्युत्तराणि त्रयोविंशती रात्रिः कस्मात्प्रमयति नूतानि नक्तं चारीण्युप
रमयतीतराणि क्वीकरोति रात्रे वा स्याद्दानकर्मणः प्रदीयते स्यामवश्यायुडिषो
नामान्युत्तराणि षोडशोषाः कस्मादुद्धृतीति सत्यरात्रे परः कालस्तस्या एषा भ
वति ॥ १८ ॥ इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतोऽञ्जनिष्ठविम्बा ॥ य

समुन्नुन्नमिति वामहस्तिर्मभिः पारावतश्ची पारावारघातिनी पारंपरं भवत्यवामव
रमवनाय सुप्रवृत्ताभिः शोभनाभिः रक्ततिभिः सरस्वती नदीकर्मभिः परिचरे मेदक
नामान्युत्तराण्येकशतमुद्कं कस्मादुनत्ती तिस्रो नदीनामान्युत्तराणि सप्तत्रिंशन्नु
द्यः कस्मान्नदनाइमानवति शब्दवत्या बिडु कमासान्ने धटुकं वृत्तमाश्चर्यमिव प्राधान्ये
न तन्नेति हासमाचक्षते विश्वामित्रऋषिः सरासः पौजवनस्य पुरोहितो बभूव विश्वा
मित्रः सर्वमित्रः सर्वसंस्तनं सुदाः कल्याणदानः पौजवनः पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः
पुनस्पर्थनी यजवो वामिश्रीभावगतिर्वसवितं गृहीत्वा विपाटुच्छुतुद्भ्योः संभेदमाय
यावनुययुरितरे स विश्वामित्रो नदीस्तथावगाथा भवते त्यपि द्विवदपि बिडुवत्तद्य
द्विवदुपरिष्ठाद्वारव्यास्यामोथैतद्विडुवत् ॥ २४ ॥ रमध्वमेव च से सोम्याय कृताव
रीरुपमुद्गुर्तमेवैः प्रसिंधुमच्छावहती मनीषा विस्फरद्देवु शिकस्य स्तुतुः ॥ उपरमध्वमे

नि० पू०
१८

वचसे सोम्याय सोमसं पादिन क्रतावरी क्रतवत्यत्रस्तमित्यदकनाम प्रत्युतं भवति सु
हृतमिवैरयनैरवनेवामुहृतो मुहुः क्रतुः क्रतुरतेर्गतिकर्मणो मुहुर्मूढ इव काळो यावदभ
क्षणं चेत्यनीक्षणमभिक्षणं भवति क्षणः क्षणोत्तेः प्रक्षुप्तः काळः कालः कालयते गति
कर्मणः प्राविक्ष्यामि सिंधुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस इषया स्तुत्या प्रज्ञया
वावनाय कुशिकस्य सूनुः कुशिको राजा बभूव कोशतेः शब्दकर्मणः केशते वसिष्ठा
त्प्रकाशयति कर्मणः साधुर्विकोशयितार्थनामिति वानद्यः प्रत्युचुः ॥ २५ ॥ इन्द्रोऽ
अस्माऽं अरदद्वज्रबाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनां ॥ देवानयत्सु वित्तसु पाणिः स्तस्य
वयं प्रसवेयामऽउवर्षः ॥ इन्द्रोऽअस्मानरदद्वज्रबाहुरदितिः खनति कर्मापाहन्वृत्रं
परिधिं नदीनामिति व्याख्यात देवानयत्सु वित्तसु पाणिः कल्याणपाणिः पाणिः पूणा
यतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणि देवान् पूजयति । तस्य वयं प्रसवेयामऽउवर्षः । उर्व्यऽ

१८

नि. पू.
१२

पिकक्षआसनीतिव्याख्यातं कतुं धिकाः कर्मवाप्तजांवा। अनुसंतवीत्वत्। तनो
तेः पूर्व्याप्रकृत्या नियमः पथामंकासिपथां कुरिलानिपथाः पततेर्वापद्यतेर्वापि
थतेर्वाकोचतेपरापनीफणतेश्चर्करीतवृत्तं दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्यान्वक्ष
तेसाहचर्यज्ञानायञ्चलतिकर्माणुत्तरेधातवएकादशतावत्येवात्तराणिञ्चलता
नामधेयानिनामधेयानि॥२८॥ ॥अथनिर्वचनमोघोराज्ञोविद्याहवाअथा
तेनुक्रमिष्यामोवृक्षेवृक्षेतावांवास्तुनियईचकारायंसशिङ्गहिरण्यनामान्याधि
षेणोयद्वेवापिःसाधारणानिस्वरादित्यारशिनामान्यतिष्ठंतीनांदासपत्नीरात्रि
नामानीदंश्रेष्ठरुशदत्साहश्चकृष्टदेवानांमानेवाङ्नामानीयंशष्मेभीरमध्वं
मईद्रोऽअस्मानातेकारोउतस्यवाज्यष्टाविंशतिः २८॥ इति निरुक्तं
पूर्वपक्षे द्वितीयोऽध्ययः ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥

१२

ॐ ३॥ कर्मनामान्युत्तराणिषड्विंशतिः कर्मकस्माक्रियतइतिसतोपत्यमानान्युत्त
राणिपंचदशापत्यंकस्मादपतंतंभवतिनाने। नपततीतिवातद्यथाजनयितुः प्रजे
वमथइयेकत्वाउदाहरिष्यामः॥१॥ परिषद्व्यंहरणस्यरेक्का। नित्यस्यरायः पतय
स्याम॥ नशेषोऽअग्ने। अन्यजातमस्त्यचेतानस्यमापथोविदुष्टः। परिहर्तव्यहि
नोपसर्तव्यमरणस्यरेक्का। रणोपाणोभवतिरेक्काइतिधननामरिच्यतेप्रयतो
नित्यस्यरायः पतयस्यामपित्र्यस्येवधनस्य। नशेषोऽअग्ने। अन्यजातमस्ति। शे
षइत्यपत्यनामशिष्यतेप्रयतोचेतयमानस्यतत्प्रमत्तस्यभवतिमानः पथोवि
दुपइतितस्योत्तराभूयसेनिर्वचनाय॥२॥ नहियभायारणः सुशैवान्योदयो
मनसामंतवत्॥ अधाचिदेकः पुनरित्सएत्यानेवाज्यभीपाकेतुनव्यः नहियहीत
व्योरणः सुमुखतमोऽन्योदयोमनसापिनमतव्याममायपुत्रइत्यथसः ३॥

नि.पू.

20

पुनरेव तदेतियत आगतो भवत्येक इति निवासना मोच्यते एतु नो बाजीवे जनवान् मि
षहमाणः स पत्नान्न वजातः स एव पुत्र इत्यथेतां दुहितृदाया द्यउदाहरति पुत्रदाया
द्यइत्येके॥३॥ शासद्विद्धि दुहितुर्न ह्यंग द्विहा क्रतुस्य दीधितिं सपर्यन्तं॥ पिताय त्रहु
हितुः सकमृजन्त संशग्मेन मनसा दधन्व । प्रशास्ति वोढा संतान कर्मणे दुहितुः पुत्रभावं
दुहिता दुहितृद्वै हिता दोग्धे वा निप्रारमुपागमदौ हि त्रंपोत्रमिति विद्वान् प्रजननयज्ञ
स्य रेतसो वांगादगात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्ने
विशेषेण मिथुनाः पुत्रादायादा इति तदेतद् एक श्लोक अभ्यामुक्तः । अंगादगात्संभवसि
हृदयादधिजायसे॥ आत्मा वै पुत्रनामा सि स जीवशरदः शतमित्य विशेषेण पुत्रा
णां दायो भवति धर्मतः मिथुनानां विसर्गादो मनुः स्वायं भुवो ब्रवीत् । न दुहितर इत्य
क्तस्मात् पुमांदायादो हायादस्त्रीति विजायते तस्मात्स्त्रिय जाता परा स्यति न पुमा

जीतेर्दृष्टोतेरित्योर्णवाभः प्रत्यारव्यायांततः आशुश्रुतुः ॥ २६ ॥ अतेकारोष्ट
 णवामावचांसिययाथदुरादनसारथेन ॥ नितेनंसेपीथानेवयोषामर्यायेवकन्या
 शश्वचैते । आश्रयवामतेकारोवचनानियाहिरादनसाचरथेनचनिनमामतेपा
 ययमानेवयोषापुत्रंमर्यायेवकन्यापरिधजनायनिनमाइतिवास्वनामान्युत्तराणि
 षड्विंशतिस्तेषामष्टानुत्तराणि बहुवदश्वः कस्मादश्रुते ध्वानं महाशनोभवतीति
 वातत्रदधिकाइत्येतद्वधेक्रानतीतिवादधक्रानतीतिवादधदाकारीभवतीतिवा
 तस्याश्ववदेवतावच्च निगमानवातेतद्यदेवतद्यदेवदुपरिष्ठान्तद्वारव्यास्यामधि
 तदश्ववत् ॥ २७ ॥ उतस्यवाजीक्षिपणितुरण्यतिग्रीवायांबधोअधिकक्षआसाम
 क्रतुदधिकाअनुसंतवीत्वत्पथामंकास्यन्वापनीकणत् ॥ अपिसवाजीवेजन
 वान्रक्षेपणमनुत्तमिश्रुतेध्वानंग्रीवायांबधोय्रीवागिरतेवागृणातेवागृह्णातेवा

समितिचस्त्रीणां दानविक्रया तिसर्गा विद्येतेन पुंसः पुंसोपीत्येके शौनः शौपेदर्शनात्
अत्रात्तमतीवादइत्यपरं। अमूर्यायेति जामयः सर्वालोहितवाससः। अत्रातरइवयो
पास्तिष्ठेति हतवर्त्मनः। अत्रात्काइवयोपास्तिष्ठेति संतानकर्मणे पिंडुदानाय हतव
र्त्मनि इत्यत्रात्काया अनिर्वाहोपमिकस्तस्योत्तराभूयसे निर्वचनाय ॥ ४॥ अ
त्रातेव पुंस एति प्रतीत्वीगतरुगिवसनये धनानां जायेवपत्य उशती सुवासा उषा
हस्त्रेव निरिणीते अप्सः॥ अत्रात्केव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंड
दानाय नपतिंगतरि रोहिणी वधनलाभाय दाक्षिणाजीगर्तः सभास्थापुर्गुणातेः
सत्यसंगरो भवति तंतत्रया पुत्राया पति कासारो हतितां तत्राक्षैराध्रंति वसारिक्थं
लुनतश्मशानं संचयोपिगर्त उच्यते गुरतेरपगूयो भवति श्मशानं श्मशयनं श्मशरी
रं शरीरं शृणातेः श्मत्रातेर्वा श्मश्रुलोमश्मनि श्रितं भवति लोमलुनातेर्वा लीयते वा

नि० पू
२९

नोपरस्याविः कुर्याद्यदुपरस्याविः कुर्याद्भूतेषां स्यात्प्रमायुको यजमान इत्यपि निगमो
भवति रथोपि गार्त उच्यते गृणाते रक्तं किं कर्मणः रक्तं ततमयानं । अगरो हथौ वरुणमि
त्रगर्तमित्यपि निगमो भवति जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा क्रितु कालेष्टु प्राह स
नेव दंतान्विवृणुते दूपाणीति च तस्व उपमाना भ्रात्रा मुपयच्छे ततो कं ह्यस्य तद्भव
तीत्यभ्रातृकाया उपयमन प्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः पिता यत्र दुहितु
रप्रत्नायारतः सेकं प्रार्जयति संधधात्यात्मानं संगमेन मनसेत्यथैताजाम्यारि
कं प्रतिषेध उदाहरंति ज्येष्ठं पुत्रिकाया इत्येके ॥ ५॥ नजामयेतान्वोरि कं भारि
ककारगर्भं सनितुर्निधानं । यदीमातरो जनयंत वद्विमन्यः कतौ सुकृतौ रन्यक्रे
धन ॥ नजामये भगिन्ये जा मिरन्ये स्यां जनयंति जा मपत्यं जमते वरिष्यादिति क
र्मणो निर्गमन प्राया भवति तान्व आत्मजः पुत्रोरि कं भारि चत्प्रादाच्च कारेना

नि० पू०

२२

वृणमिति वा। पंचजनाममहोत्रं ऊषध्वं। गंधर्वाः पितरो देवा अस्मरारसांसीत्येके च।
त्वारो वर्णाः निषादः पंचम इत्योपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णा
मस्मिन्पावकमिति नैरुक्ताः। यत्पांचजन्यया विशा। पंचजनीनया विशापंचपृक्तासं
ख्यास्त्री पुंन पुंसके च विशिष्टा बाहुनामान्युत्तराणि द्वादश बाहुकस्मात्प्रबाधत आ
भ्यां कर्माण्यंगुलिनामान्युत्तराणि द्वादशतिरगुलयः कस्माद्ग्रगामिन्ये भवन्ती
ति वाग्रगालिन्यो भवन्तीति वापि वाग्रकारिण्ये भवन्तीति वायसारिण्ये भवन्तीति वा
कना भवन्तीति वांजना भवन्तीति वापि वाभ्यचना देवस्य कस्तासामेषा भवेति दिशाव
निभ्यो दशकक्ष्येभ्यो दशयोकेभ्यो दशयो जनेभ्यः। दशाभीशुभ्योऽर्चता जरेभ्यो
दशधुरो दशयुक्तावह द्वाः। अवनयेगुल्यो भवत्युर्वति कर्माणि कुक्ष्याः प्रकाशयन्ति
कर्माणि योक्ताणि यो जनानां तिव्याख्यातमभीशो न्यभ्रुवते कर्माणि। दशधुरो दश

२२

युक्तावह द्वाः। धूर्ध्ववतेर्वधकर्मण इयमपीराधूरे तस्मादेव विहंति वहं धारयते वीकां
तिकर्माणोत्तरेधातवेष्टा दशानामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरन्नं कस्मादानतं भू
तेभ्योत्तेर्वतिकर्माणोत्तरेधातवो दशबलनामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिर्बलं कस्मा
दुलभं भवति बिभर्ते धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव धनं कस्माद्विनोतीति स
तो गेनामान्युत्तराणि नवकुक्ष्यतिकर्माणोत्तरेधातवो दशक्रोधनामान्युत्तराण्ये
कादशगतिकर्माणोत्तरेधातवो द्वादशशतं क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः क्षिप्रं
कस्मात्संक्षिप्तो विकर्षांतिकानामान्युत्तराण्येकादशांतिकं कस्मादानं तं भवति
संयामनामान्युत्तराणि षड्वत्वारिंशत्संयामः कस्मात्संगमना द्वास्तराणां द्वा
संगतो ग्रामाविति वातत्रयवले इत्येतस्य निगमा भवति॥ ६॥ अभी ३ दमेकमेका
अस्मिन्निषाकभी द्वाकिमुत्रयः करन्ति। खलेन पषान्प्रतिहन्मिभूरि किंमानिदांति

नि० पू०

२३ न०

नियुतं ४

शत्रवो निंदाः। अभिभवामीदमेकमेकोऽस्मिनिः प्रहमाणः सपत्नानभिभवामिहोकिं
मानयः कुर्वत्येकइतासख्याहो दुततरासख्यात्रयस्तीणतमासख्याचत्वारश्चलिततमा
सख्याष्टावश्रोतेर्नववननीयानावाद्दशदस्तादृष्टार्थावाविंशतिर्द्दिशतः शतं दशश
तः सहस्रं सहस्रदयुतं प्रयुतं तत्र दभ्यस्तमंबुदो मेघो भवत्यरण्यमबुतदो बुदो बुमद्वातीति
वांबुबुमद्भवतीति वासयथामहान्बहुर्भवति वर्षस्तदिवा बुदं खलेन पर्वन्प्रातिहन्मिभू
रि। खल इव वर्षाप्रतिहन्मिभूरिखल इतिसग्रामनामखलतेवस्खलते वीर्यमपीत
रः खल एतस्मादेव समास्कन्ना भवति। किं मानिदंति शत्रवो निंदाः॥ यइ इं न विविडुर्
द्रोह्यहमस्म्यनिंदा इतर इति वा व्याप्तिकर्माण उत्तरेधावदो दशतत्रेणामनी आ
क्षाण आश्रुवान आपान आश्रुवानो वधकर्माण उत्तरेधातवस्त्रयस्त्रिंशतित्रविषा
तइत्येतद्वियातयत इति वा वियातयेति वा। आरवंडल प्रहृयसे। आरवंडयितः खंडं

२३

गर्भनिधानी सन्निवृहस्तग्राहस्ययदिहमातरो जनयंतव किंपुत्रमवकिंचस्त्रियम
न्यतरः सन्तानकर्ता भवति पुमान्दायादोन्यतरोर्धयित्वाजामिः प्रदीयते परस्मै॥ ६॥
मनुष्यनामान्युत्तराणि पंचविंशतिर्मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यंति मनुष्य
मानेन स्तृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वी भवेमनोरपत्यं मनुषो वा तत्र पंचजना इत्येत
स्य निगमा भवति॥ ७॥ तदद्यवाचः प्रथमं मंसीययेनासुराः अभिदेवाः अस
म। उर्जादिः उतयजियासः पंचजनाममहोत्रं कृषध्वं॥ तदद्यवाचः परमं मंसी
ययेनासुरानभिभवेमदेवा असुराः असुरताः स्थाने ध्वस्ताः स्थाने न्य इति वापि
वास्तरिति प्राणनामास्तः शरीरं भवति तेन तद्वतः सौर्देवानस्तजत तत्सुराणां स
रत्वं मसोरसुरानस्तजत तदसुराणां नामस्तरत्वमिति विज्ञायते। उर्जादिः उत
यजियासः। अन्नादाश्च यजियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जायतीति सतः पक्षसु प्रवृ

६९

खंडयतेः स्तैरित्यंतिकवधयोः संस्पृष्टकर्मताडयतीतिसतः ॥१०॥ त्वयावयंसुवृथाब्र
ह्मणस्पतेस्पाहविस्तमनुष्याददीमहि । यानोदूरेतच्छित्तोया अरातयोभिसंतिजंभया
ताअनमसः । त्वयावयंसुवर्धयित्वाब्रह्मणस्पतेस्पृहणीयानिवस्तुनिमनुष्येभ्यआ
ददीमहि । याश्चनोदूरेतच्छित्तोयाश्चातिकेरातयोदानकमीणोवादानप्रजावाज्जेभ
यताअनप्रसोप्रइतिदृपनामामोतीतिसतोविद्यत्तडिडुवतीतिशाकपूणिः । सा
त्यवताडयतिदूराच्चदृश्यतेपित्विदमंतिकनामैवाभिप्रेतंस्यादूरेच्चित्तंतच्छित्तिदिवा
तिरोचसे । दूरोपिसन्नंतिकेडवसंदृश्यसइतिवज्रनामान्युत्तराण्यष्टादशवज्रः
कस्माद्वर्जयतीतिसतस्तत्रकुत्सइत्येतत्कृतंतेः । ऋषिः कुत्सोभवति कर्तास्तीमा
नामित्यौपमन्यवोत्राप्यस्यवधकर्मैवभवतितत्सखइडः शुद्धजघानेत्येष्वयं
कर्माण्डुउत्तरेधावतश्चत्वारिंश्वरनामान्युत्तराणिचत्वारितत्रेणइत्येतत्समितं

नि. पू.
२४

श्वर्येति वासनितमनेनैश्वर्यमिति वा ॥११॥ यत्रासुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधा-
भिस्वरंति ॥ इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्रा विवेश ॥ यत्र सुपर्णाः सुप-
तना आदित्यरश्मयो मृतस्य भागमुदकस्या निमिषं तोवेदनेनाभिस्वरंतीति वाभिप्रयं-
तीति वेश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः समाधीरः पाकमत्रा विवेशोति धीरो धीमा-
न्याकः पक्तव्यो भवति विपक्व प्रज्ञ आदित्य इत्यपनिषद्गो भवतीत्यधिदेवत अथा-
ध्यात्मं यत्रासुपर्णाः सुतेषु नाना दिशाण्यमृतस्य भागं ज्ञानस्या निमिषं तोवेदनेना-
भिस्वरंतीति वाभिप्रयंतीति वेश्वरः सर्वेषां मिंदियाणां गोपायितात्मा समाधीरः
पाकमत्रा विवेशोति धीरो धीमान्याकः पक्तव्यो भवति विपक्व प्रज्ञ आत्मेत्यात्मगति-
माचष्टे ॥१२॥ बहुनामान्युत्तराणि द्वादश बहु कस्मात्प्रभवतीति सतोऽङ्गस्वनामा-
न्युत्तराण्येकादश ङ्गस्वोऽङ्गसतेर्महन्नामान्युत्तराणि पंचविंशतिर्महान्कस्मान्माने

२४
२

नि० पू०

२५

मर्म

मुपमिमीते तत्करस्तत्करो न वतियत्वा कर्मितीनेरुक्तास्मनो तेर्वास्यात्संततकर्मा भवत्येह
रात्रकर्मिवा । शरनाभिर्दशभिरभ्यधीता । अभ्यधीता मित्यधाता ज्यायास्तत्रगुणोभिप्रेतः
॥१४॥ कुहस्विदोषा कुहवस्तोरश्विना कुहाभिपित्वं करतः कुहोपतुः कोवांशयुत्राविधवे
वदेवरं न योषा कृणुते सधस्त्वा । कस्विदात्रो भवथः कस्विदाकाभिप्राप्तिकुरुतः क्व
सधः कोवांशयने विधवे वदेवरं देवरः कस्माद्वितीयोत्तर उच्यते विविधवा विधातृका भव
ति विधवना द्वा विधावना द्वेति चर्म शिरा अपि वा धव इति मनुष्यनामतद्वियोगाद्विध
वा देवरोदीत्यतिकर्ममियो मनुष्यामरणा धर्मो योषायौ तेरा कुरुते सहस्रानेथ निपा
ताः पुरस्तादेव व्याख्याता यथेति कर्मोपमा ॥ यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र उज्ज
ति । न्राजंतो अमयो यथा । आत्मा यश्मस्य नश्यति पुरा जीवन्मोयथा । आत्मा
वतेर्वातेर्वापि वात इव स्याद्वा वद्व्याप्तिभूत इति । अग्निर्नये भ्राजसारुक्मवक्षसः ।

२५

अग्निरिव नये मरुतो भ्राजमाना रोचि हृदस्का भ्राजस्वंतोरुक्मवक्षसः ॥१५॥ चतु
रश्विदुदमाना द्विभीयादनिधातोः । नदुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ चतुरो साधारयत इति त
थथा कितवा द्विभीया देवमेव दुरुक्ता द्विभीयान् नदुरुक्ताय स्पृहयेत् । कदाचिदो इत्या
कार उपसर्गः । पुरस्तादेव व्याख्यातो थाप्युपमाथे दृश्यते । जार आभंगे । जार उवमा
दित्योत्र जार उच्यते । रात्रेर्जरयिता स एव भासांतथापि निगमो भवति । स्वस्तु जरिष्ट्रेणो
तु न इत्यपसस्य स्वसारमाह साहचर्यादिसहरणा द्वापि सत्वं मनुष्यजारा एवभिप्रे
तस्यास्त्री भगस्तथा स्माद्भजते मेष इति भूतोपमा । मेषो भूतो ३ मियन्तयः । मेषो मेष
तेस्तथा पशुः पश्यते रग्निरिति तृतीयोपमा । हिरण्यवृषः सा हिरण्यसदृगपान्नपात्सेदु
हिरण्यवर्णः । हिरण्यवर्णस्येवास्पृष्टपथा इति वातप्रवृत्त्या पूर्वथा विश्वधमथ । अल्ल इव
पूर्व इव विश्व इव म इवत्ययमेततरां मुश्नात्सावस्ततरोस्मादमुथायथासाविति च्या

नि० पू०
२६

ख्यातं वदितिसिद्धोपमा। ब्राह्मणवद्वपलवत्। आत्मणा इव वृषला इवेति वृषलो वृषशीलो
भवति वृषशीलो वा। १६। प्रियमेधवद्विबज्जातवेदो विरूपवत्। अंगिरस्वन्महिषत
प्रस्कणवस्य अधो हव। प्रियमेधः प्रिया अस्पमे धायथैतेषामृषीणामेव प्रस्कणवस्य
शृणुत्कानं प्रस्कणवः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राग्रमर्षिषि भृगुसंबध्वं भृगुभृ
ज्यमानो न देहं गारे घंगिरा अंगारा अंकना अचनना अत्रैव तृतीयवृत्ते तृचुस्तस्माद
त्रिर्नत्र इति विखनना द्वैरवानसो भरणार्द्रा जौ विवृपो नाना नृपो महिषतो महाव्र
त इति॥ १७॥ अथ लुप्तोपमान्यथोपमाना त्वान्वक्षते सिंहो व्याघ्र इति प्रजायां श्वाक
क इति कुत्सायां काक इति शङ्खानु कृतिस्तदिदं शकुनिषु बकुलं न शङ्खानु कृतिर्विद्य
त इत्योपन्यवः काकोपकालयितव्यो भवति तिरिस्तरणा तिलमात्रं चित्र इति वा
कपिं जलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव जवतर्पणस्त्रिगलो वा कम्पनीयं शङ्खं पिजयति

२६

नान्यान्जहातीति शाकशूणिर्महनीयो भवतीति वातत्रववक्षिथ्य विवक्षस इत्येते वक्ते
वविहते वासाभ्यासाद्दृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिर्गृहाः कस्माद्गृहंतीति सतां परि
चरणकर्मणि उत्तरेधातवो दशसुखानामान्युत्तराणि विंशतिः सुखं कस्मात्कहितं
खेभ्यः खं पुनः स्वनते नृपनामान्युत्तराणि षोडशान्द्रपरोचैः प्रशस्युनामान्युत्तराणि
दशप्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादशसत्यनामान्युत्तराणि षट्सत्यं कस्मात्सत्कृत्यते
सत्प्रभवं भवतीति वाष्टा उत्तराणि पदानि पश्यति कर्मणि उत्तरेधातवश्चायति प्रवृ
तीनि च नामान्यामिश्राणि नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नायाथात उपमायुदं
तत्सदृशमिति गार्ग्यस्तदासां कर्मज्यायसावागुणेन प्रख्यातं तमेव कनीयां संवाप्र
ख्यातं वोपमीति प्रापिकनीयसाज्यायां सं॥ १३॥ तन्मृत्यजेव तस्करावनर्गूरशनाभि
र्दशभिरभ्यधीता। तन्मृत्यक्तन्मृत्यक्तावनर्ग्विनगाभिनावग्निमंथनो ब्राह्म तस्कराभ्या

मि

तिवाश्वाशयायीशवतेर्वास्याद्भुतिकर्मणः श्वसितेर्वासिंहः सहना द्विसेर्वास्याद्विपरी
तस्य संपूर्वस्य वाहंतेः साहायहंतीति वा व्याघ्रो व्याघ्राणाद्यादायहंतीति वा ॥ १८ ॥ अ
र्चतिकर्माणि उत्तरेधातवश्चतुश्चत्वारिंशन्मेधाविनामान्युत्तराणि चतुर्विंशतिर्मेधावी
कस्मान्मेधयातद्द्वान्भवति मेधामतो धीयतेस्तोतृनामान्युत्तराणि त्रयोदशस्तोता
स्तवनाद्यज्ञनामान्युत्तराणि पंचदशयज्ञः कस्मात्प्रख्यातं जयति कर्मेति नैरुक्ताया
श्चोभवतीति वा यजुर्नोभवतीति वा बहुकृष्टाजिन उत्थोपमन्यवो यज्जथेनं न
येतीति वा त्विङ्गमान्युत्तराण्यष्टावृत्ति कस्मादीर्य ऋग्यष्टोभवतीति शाकपृषिर्ऋ
तुयाजीभवतीति वा याश्च कर्माणि उत्तरेधातवः सप्तदशदान कर्माणि उत्तरेधात
वादशाध्येषणा कर्माणि उत्तरेधातवश्चत्वारः सपितिसस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणि
कूपनामान्युत्तराणि चतुर्दशकूपः कस्मात्कुपानं भवति कुप्यते वा स्तेननामान्युत्त

नि० ४०
२७

राणि चतुर्दशैव स्तेनः कस्मात्संरुपानमस्मिन्पापकमिति नैरुक्ता निपातौ हि तना
मधेयान्युत्तराणि षष्णिपातं कस्मान्निर्निक्तं भवति हरनामान्युत्तराणि पंचहरं
कस्मादुतं भवति दुरयं वा पुराणनामान्युत्तराणि षट्पुराणं कस्मात्पुराणं नवं भव
ति नवनामान्युत्तराणि षष्ठे वनं कस्मादानीतं भवति ॥ १९ ॥ द्विशुत्तराणि नामानि प्र
पित्वे भीक इत्यासन्नस्य प्रपित्वे प्राप्ते भीके भ्यक्ते ॥ आपित्वेनः प्रपित्वे तृयमागहि ॥
अभीके विडुलोककृदित्यापि निगमौ भवतौ द्भ्रमकर्मकमित्यल्पस्य दभ्रं दभ्रौ ते
स्तदं भं भवत्यर्भकमवहृतं भवति ॥ उपोपमे परामृशमामेदभ्राणि मन्यथाः ॥
नमो महद्भ्यो नमो अर्भके वभ्य इत्यपि निगमौ भवतस्तिरः सत इति प्राप्तस्य
तिरस्तीर्णं भवति सतः संसृतं भवति ॥ तिरश्चिदर्थयापरिवर्तिर्यत्ति ॥
मदाभ्या ॥ पान्ने कनि दन्तसति एतिरक्षस इत्यपि निगमौ भवतस्त्वो ॥

२७

नि० पू०
२८

आरमंतएनं । आत्वारंभंन जित्रयोररभ्येत्यपिनिगमोभवत्यारभामहेत्वाजीर्णाद्व
दंडं पिनाकं प्रतिपिनयेनेन कृतिवासाः पिनाकहस्तोवततथन्वेत्यपिनिगमोभवतिमे
नाग्राइतिस्त्रीणांस्त्रियस्यापतेरपचपणकर्मणोमेनामानयंत्येनाग्रागुत्येनाः । अ
मेनांश्चिद्धनिवतश्चकर्थ । आस्वाकृतं तन्नपसोतन्वतेनेत्यपिनिगमोभवतः शोषोवैत
सइतिपुंस्त्रजननस्य । शोषः शपतेः स्पृशतिकर्मणोवैतसोवितस्तभवति । यस्या
मुशेतः प्रहरामशेषं ॥ त्रिःस्ममाङ्कः श्रथयोवैततसेनेत्यपिनिगमोभवतियेनेइत्य
पदेशस्य । अयाते अग्रेसमिधाविधेमेतिस्त्रियाः । एनावोऽअग्निमितिपुंसकस्य । ए
नापत्यातन्वसंसृजस्वेतिपुंसः । सिषक्तुसचतइतिसेवमानस्य । सनः सिषक्तुपस्त
रः । सनः सेवतायस्तुरः । स्वस्वानस्वस्तये । सेवस्वनस्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशिना
मास्तिरभिपूजितः । स्वस्तीतिन्यसतेरजतइतिनयवेपनयोः । यस्यशुभाशोदसीः

२८

अभ्यसेतां । रेजतेअग्नेःपृथिवीमखेभ्यइत्यपिनिगमोभवतोद्यावापृथिवीनामधेयान्यु
त्तराणिचतुर्विंशतिस्तयेरेषाभवति ॥ २१ ॥ कतरापूर्वाकतरापरयोः कथाजातेकवयः
कोविवेद ॥ विश्वेत्मेनाविभृतोयद्धनामविवर्तेतअहनीचक्रियेव । कतरापूर्वकतरापरै
योः कथेजातेकवयः कएनेविजानातिसर्वमात्मनाविभृतोयद्धेनयोः कर्तुविवर्तेतच
नेयारहनी अहोरात्रेचक्रयुक्तेइवेतियावापृथिव्यार्महिमानमाचष्टुआचष्टे ॥ २२ ॥
कर्मनामानिपरिपद्यंनहियभायशासद्विहिरातेवनजामयेमनुथनामानितदद्यदश
वनिभ्योभीदंत्वयावयंयन्नासुपणाबुनामानिननृत्यजेवकुहस्विचतुराश्चित्त्रियमे
धवदथलुतापमान्यर्चतिद्विशारंभः कतरापूर्वाइविंशतिः ॥ २२ ॥ इतिनिरु
क्तेतृतीयोऽध्यायः २ ॐ एकार्थमनेकशब्दमित्यतदुक्तमथयान्यनेकाथान्यकशब्दानि
तान्यतोलुक्मिथ्यामानेवगतसंस्काराश्चनिगमास्तदेकपदिकमित्याचक्षतेजहाजया

नि० प्र०

२०

नेत्यर्थः ॥ १॥ कोनुमर्याऽअभिधितः सरदा सरवायमब्रवीत् । जहाको अस्मदीयेते । मर्यादिति म
नुष्यनाममर्यादाभिधानं वास्यान्मर्यादा मर्येरा दीयते मर्यादामर्यादिनो विभागो मेथतिराक्ते
शकमापापदं जघान कमहं जातु को स्मद्भूतिः पलायते निधापश्या भवति यान्निधीयते पा
श्यापाशसमूहः पाशः पाशयते विपाशनात् ॥ २॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिंद्रियमेधा
क्रपयो नाधमानाः ॥ अपध्वान्तमूर्ण हि प्रधि चक्षुर्मुमुग्ध्यः स्मान्निधयेव धान् ॥ वयो वि
वद्वचनं सुपर्णाः सुपर्तना आदित्यरश्मय उपसेदुरिंद्रिया चमाना अपोणुत्या ध्वस्तं च
क्षुश्चक्षुः रव्याते वचिष्टे वा प्रधि प्रियदेहीति वामुंचास्मान् । पाशैरिव बंधान् पाश्वतः श्र
णितः शितामनः पाश्वं पशं मयमंगं भवति पशुः स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्टदेशं पृष्टं स्पृशतेः
संस्पृष्टं पौरंगमं कनादं चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतुर्गति चलाकमेणः श्रोणिश्चलातीव
गठतोदाः शितामनं भवति दोड्वतेयोनिः शितामनिशाह्मणि विपितो भवति श्यामतो यद्वा
तद्वति तेऽकिः श्यामं श्यायते यद्वा यथा कथा चकृत्यने शितिमा सतो मेहस्त इति गा

२०

स्त्वानेम इत्यर्थस्य । त्वोपततो नेमो परितोर्ध्वहाते विपरीता धारयते वा स्यादुत्पृतं भवत्युभो
ते वा स्यादुत्पृतमो विभागः पीयतित्वो अनुत्वो गृणाति नेमो देवानेमे सुरा इत्यपि निगमो
भवत क्रक्षास्तु भिरिति न क्षत्राणां न क्षत्राणि न क्षतेर्गति कर्माणो नेमानि क्षत्राणि
वेति चेच्चात्मानमृक्षा उदीर्णानी वरव्यायते स्तुभिस्तीर्णानी वरव्यायते । अमीय क्रक्षा
निहिता सऽउच्चा । पश्यंतोद्यामि वस्तुभिरित्यपि निगमो भवतो वस्त्रीभिरुपजिह्विका
इति सीमिकानां वस्त्रोर्वमनात्सीमिकास्थमनादुपजिह्विकाऽउपजिह्व्यः ॥ वस्त्रीभिः
पुत्रमयुवो अदानं । यदत्कपजिह्विकाय द्वास्त्रो अतिसपतीतित्यपि निगमो भवत
ऊर्दरं ऊर्दरमित्यावपनस्मोर्दरमुदीर्णं भवत्यूर्जे दीर्णं वा । तमुदीर्णं नेणतायवेने
त्यपि निगमो भवति तमुदीर्णमिव शूरयति यवेन ऊर्दरं ऊतदरं भवति । समिधो अ
जं ऊर्दरं मेतीनामित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ रंभः पिनाकि मिति दंडस्य । रंभः

लवः शितिः श्यते मस्मान्नं वामानसं वामनोस्मि तस्मीरतीति वामे दोमे द्यतेः । यदि
इति चित्रमेहनास्ति त्वादातमद्विवः । राधस्तन्नो विददुस्तु भयाहस्त्याभिर । यदि इति चित्रा
कनीयं मंहनीयं धनमस्ति युन्मइहनास्तीति वात्राणि मध्यमानि पदानि त्वपानस्तदा
तव्यमद्विवन्नद्विरादृणात्येनेनापिवन्नेस्यात्ते सोमादइति ह विज्ञायते राधइति धनना
मरा भुवत्येनेन तन्तस्त्वं वित्तधनो भाभ्याहस्ताभ्यामाहरो भो ममुब्धौ भवतो ह्मृनाद
ममनावादानमनावादात्तमनावापिवाद नइति गृह्णाम तन्मनास्यान्मने मनोतेः ॥ ४
ऊष्टो ह्मृनाऽअतिथिदुरोण इमन्नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् ॥ विश्वा अग्नेऽभियुजो
विहत्या शत्रूयतामाभराभोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतिष्ठेहान् भवत्यन्ये तितिथिषु
परकुलानीति वापरगृणीति वादुरोण इति गृह्णामदुरवा भवति दुस्तर्पा इमन्नो य
ज्ञमुपयाहि विद्वान्सर्वाऽअग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामाभरभोजनानि निहत्या

नि. पु.
३०

न्येषां वक्तानि शत्रूणां भवनादाहरभोजनानीति वाधनानीति वामूषो मूषिका इत्य
र्थो मूषिकाः पुनर्मुह्यन्ते मूषोपेतस्मादेव ॥ ५ ॥ संमातपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्श
वः । मूषो न शिश्राव्यदतिमाध्यस्तोतारं तेशतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ संतपं
ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्य
दतिस्वांगानि ध्यानं वास्याहिश्रा निव्यदंतीति वा संतपंति माध्यः कामाः स्तोतारं
तेशतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ जानीतं मे स्य द्यावापृथिव्या वित्तिवित्तं कूपेव हित
मेतत्सूक्तं प्रतिबभौ तत्र ब्रह्मेति हासमिश्रमृद्भिः श्रंगायामिश्रं भवति वित्तस्तीर्ण
तमो मे धेया बभूवापि वा संख्यानां मे वा निषेत स्यादेकते द्वितस्त्रित इति त्रयो बभूवुः
॥ ६ ॥ इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षी माहि पित्र्यस्येवरायः सोमराजन्प्रण आयुः
षितारी रहानी वरूयै वा सराणि ॥ इषणेन वैषणेन वार्षणेन वा ते मनसा सुतस्य भ

पिनिगमो भवति ॥ १३ ॥ कायमानो वनात्वं यन्मातृरजगन्मनः न तत्तेऽग्ने प्रमृषे निवर्त
 नं यद्वरे सन्निहानं वः कायमानश्चायमानः कायमान इति वा वनानि त्वं यन्मातृरपोगम
 उपशाम्य न तत्तेऽग्ने प्रमृषे निवर्तनं यद्वरे सन्निहानं वः सिजायमानः लो धं नयंति पशुमन्य ते
 मानाः लुब्धमृषिं नयंति पशुमन्यमानाः शीरपावकशोचिषा पावकदीप्तिं अनुशायि
 नमिति वा शिनमिति वा ॥ १४ ॥ कनीनके व विद्धेन वेदुपदे अभिके बभूयामेषु शोभेते ॥ अ
 कनीनके कन्यके कन्या कमनीया भवति क्येन तच्चेति वा कमनेनानीयते इति वा कनते वा
 स्पात्का तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठानं प्रवचनानि सप्तम्या एव च चनानीति शाकट्यपि वि
 थयो दारुपादो दारुदृष्टान्ते वा दृष्टान्ते वा तस्माद्बुद्धुन वेन वजते अभिके अदृष्टे
 यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं च श्रूयामेषु शोभेते ॥ बभूवोरश्वयोः संस्तु व इदं च मे
 दादिदं च मे दादित्प्रुषिः प्रसरयायाह सुवास्त्वा अधिगुर्वनि सुवास्तुर्नदी कुर्वती

क्षीमहि पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्धय च न आयुः पिसोमराजन् ॥ अहानी वसूये वासराणि
 वासराणि वेसराणि विवासना निगमनानीति वा कुरुते तेत्येनार्थका उपजना भवति क
 तेन हतनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्ध्रियते धीयते वा ॥ १॥ मरुत्वा इदं दृष्ट
 भोरणायपि बासोममनुषधं मदाय ॥ आसिंचस्व जठरे मधुर्धर्मि त्वं राजा सिप्रदिक्
 सुतानां ॥ मरुत्वा निंदं मरुद्भिस्तद्वन्वृषभो वर्षिता पारंप्रायरमणीयाय संग्रामायपि
 वसोममनुषधमन्वन्ममदाय मदनीयाय जेत्राया सिंचस्व जठरे मधुर्धर्मि मधुसो न
 ममित्यौषमिकं माद्यते रिदमपीतरन्माध्वेन स्मादेव त्वं राजा सिप्रैर्विषयहः सुसुतानां
 ॥ ८ ॥ तित्त उपरिपुचनं भवति तत वद्धा तुन्न वद्धा तिलमात्र तुन्नमिति वा ॥ ९ ॥ सक्तु
 मिव तित उना पुने तोयत्र धीरामनस्मावाचमक्रत ॥ अत्रासरवायः सव्या निजानते
 भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिता धिवाचि ॥ सक्तुमिव परिपवनेन पुनंतः सक्तुः सवते दुर्धवा भ

तुवतीर्थं भवति तृणमैतदायंति । कुविन्नं संते मरुतः पुनर्नः । पुनर्नं निमंते मरुतो न सं
 त इत्युपरिष्ठाद्वारव्यामः । ये ते मदा आहनसो विहाय सस्ते नि रिदं चोदयदा तवे मृधं ।
 ये ते मदा आहननवंतो वचनवंतस्ते रिदं चोदयदानाय मृधं ॥ १५ ॥ उपो अदशिशुं धु
 वानवक्षो नो धादवा विरुक्तप्रियाणि । असन्नससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पु
 नरेयुषीणां ॥ उपो अदशिशुं धुवः शुं धकरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासो धु
 ठमिदमपीतरहृक्ष एतस्माद्देवा ध्यूढं काये शकुनिरपि शुं धकरुच्यते । शोधनदे
 वो दकचरो भवत्यापो पिशुध्यव उच्यंते शोधनो धाक्कृषिर्भवति नवनंदधातिसय
 थास्तुत्या कामाना विष्कुरुत एव मुषारूपाण्या विष्कुरुते घ्नसदङ्गानि भवत्यप्र
 सादनीतिवान्नसाननीतिवा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वप
 तो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरागामिनीनां । ते वाशी मंत इभिणः । इभिणि

न

नादेव

नि ० पृ०

३३

न इति वैषाणि न इति वार्षाणि न इति वावाशीति वाऽऽमवाश्यत इति सत्याः। शंसावाध्वर्यो
प्रतीमैगृणीहं। शायवाहः कृणवविजृष्टं। अभिवहनस्तुतिपिमधिषवणप्रवादांस्तुति
मन्यंत ए इति वेशस्यते। पिरितकमेत्यपरिष्ठाद्व्याख्यास्यामः॥१६॥ सुविते स इति सूते
सुगते प्रजायामिति वा। सुविते माथा इत्यपि निगमो भवति दयतिरनेककर्मा। नेवेन प्र
वदयमानस्यामेत्यपदयाकर्मा। यएक इति द्विदयते वस्त्विति दानकर्मा वा विभागकर्मा वा।
दुर्वर्तुर्भो मोदयते वनानीति दहति कर्मा दुर्वर्तुर्दुवारः। विददुर्मुदयमानो विशत्रूनि ति
हिंसाकर्मा। इमे सुता इदवः प्रातरित्वनासजोषसापि वति मश्विनातान्। अयं हि वा
मृतये वदनाय मां वायसो दोषाय मानो अबुबुधत्॥ दयमान इति। नूचिदिति निपा
तः पुराणानवयो नूचति च। अद्या च विद्वच्चित्तेदपो नदीनां। अद्य च पुरा च तदेव कर्म न
दीनां। नूच पुरा च सद नं रयीणां। अद्य च पुरा च सद नं रयीणां रयिरिति धननामराते

नि० पू०

३४

वानं चरथाय तक्षथुः। युचं च्यवानं सनयं पुराणं यथार्थं पुनर्युवानं चरणाय तक्षथुः पुनर्युवा
प्रयौतिकर्माणि तक्षतिः करोतिकर्माणि रजो रजते ज्योती रजते च तदुदकं रजते च तलो
कारजां स्फुच्यंते सृगहनी रजसी उच्यते। रजो सिचित्रा विचरति तन्यव इत्यपि निगमो भव
ति हरो हरते ज्योतिर्हर उच्यते उदकं हर उच्यते लोका हरां स्फुच्यंते सृगहनी हरसी उ
च्यते। प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहीत्यपि निगमो भवति। जङ्गुरो विचित्रयतेः॥ जङ्गिरे वि
चेतयमाना व्यतइत्येव नैक कर्मापदं देवस्य नमसा व्यतइति पश्यतिकर्मा विहिंश्वर
पुरोक्ता शमितिरवादतिकर्मा वितं पातं पयस उस्त्रियायाः। अश्वी तं पिबतं पिबतं प
यसः उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोस्त्रा विणोस्यां भोग उस्त्रेति च। त्वामिदमितिभिः सु
ते सुनीथा सो वसूयवः। गोभिः क्राणा अनूषत गोभिः कुवाणा अस्त्रोपत। आद
पिंच हरिमीशो रूपस्थे वाशी भिस्तक्षताश्मन्मयीभिः। आसिंच हरिं दोरुपस्थे दुमम

३४

यस्य हरिः सोमो हरितवर्णो यमपीतरो हरिरेतस्मादेव वाशी भिस्तक्षताश्मन्मयीभिः
वाशी भिरश्ममयी भिरिति वावाग्भिरिति वा। सशर्द्धदयो विषुणस्पजंतो मां शिश्वदेवा
अपिगुर्कृतनः। सउत्सहतायो विषुणस्पजंतो विषमस्पमा शिश्वदेवा अब्रह्मचर्याः
शिश्वंश्चथतेः। अपिगुर्कृतनः सत्यवायज्ञवा॥१९॥ आघातागच्छानुत्तरायुगानि
यत्र जामयः कृणवन्कजामि। उपबर्हहि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे पतिं म
त॥ आगमिष्यंति तान्युत्तराणि युगानि यत्र जामयः करिष्यंत्यजामि कर्माणि जाम्य
तिरेकनाम बालिशस्य वासमानुजातीयस्य वोपजन उपधेहि वृषभाय बाहुमन्यमि
च्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यात॥२०॥ द्यौर्मैविता जनितानां निरत्रबंधुर्मैमाता
पृथिवी महीयं। उत्तानयोऽश्वम्वोऽयो निरतरत्रापिता दुहितुर्गर्भमाधात। द्यौर्मैवि
ता पातापलियिता वा जनयितानां निरत्रबंधुर्मैमाता पृथिवी महीयं बंधुः संबधनात्

भिः सन्नहनाद्वाभ्यास नो धागर्भा जायंत इत्यादुरेतस्मादेवजातीन्सुनाभय इत्याचक्षते
 तेसु बध्व इति च ज्ञातिः संज्ञानात् उत्तानयोश्च चो ३ यो निरंतः । उत्तान उत्तान ऊ
 र्ध्वानो वातत्र पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः शंसुः सुखसुः । अधानः शं
 योररपो दधातन । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः शमनं च रोगाणां याव न च भया
 नाम धपि शंसुर्बर्हिस्पत्य उच्यते ॥ तच्छयोरावृणी महंगा तुं यज्ञाय गा तुं यज्ञपतय इ
 त्यपि निगमो भवति गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये ॥ २१ ॥ अदिति रद्वा देवा देवमाता ॥
 २२ ॥ अदिति र्यो रिदिति रंत रिक्षु मदिति र्माता स पिता स पुत्रः ॥ विश्वे देवा अदितिः पंच
 जनाः अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ इत्यदितेर्विभूतिमा चष्ट एनान्यदीनानीति वा
 यमेरिरेभृगवः । एरिर इतीति रूपस्येभ्यस्तः ॥ २३ ॥ उत्तस्मै न वस्त्रमथिनं तायुमनु
 कोशं तिष्ठितयो भरेणु । नीचायमानं जस्रं निश्चयेनं प्रवश्वाच्छापशुमञ्चयथ ॥ अपि

रानि कर्मणः ॥ १० ॥ विद्याम तस्य ते वयमकुप रस्य दावने । विद्याम तस्य ते वयमकुप रणस्य
 दानस्यादित्योप्यकुपार उच्यते । कूपारो न वति हारारः समुद्रोप्यकुपार उच्यते कूपारो
 भवति महापारः कच्छोप्यकुपार उच्यते कूपारो न कूपमृच्छतीति कच्छपः कच्छपाति क
 छेन पातीति वा कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोयमपीतरानदी कच्छ एतस्मादेव
 कमुदकं तेन छाद्यते । शिशितीश्चंगेरक्षसे विनिक्षे । निश्चयतिश्चंगेरक्षसे विनिक्षेण नाय
 रक्षोरक्षितव्यमस्माद् इह सिक्षणातीति वारात्रो नक्षत इति वा । अग्निः सुतुकः सुतुके नि
 रश्वेः । सुतुकनः सुतुकनैरिति वा । सुप्रजो भिरिति वा । सुप्रायणा अस्मिन्पज्ञे विश्रयंता
 सुप्रगमनाः ॥ १८ ॥ देवानो यथा सदमिद्भुधे असन्न प्रायुवोरक्षितारो दिवो दिवो । देवानो
 यथा सदवर्धनाय स्युरप्रायुवो प्रमाद्यतारक्षितारश्चाह न्यहनि च्यवनं च । पिर्भवति च्या
 वयितास्तोमानां च्यवानमित्यथ स्पनिगमा भवन्ति । युवंच्यवानसनययथारथपुनयु

स्मेनं वस्त्रमथि मिव वस्त्रमाधिनं वस्त्रं वस्तेः स्तापुरिति स्तेननाम संस्त्यानमस्मिन्पा
पकमिति नैरुक्तास्तस्येते वास्यादनुक्रोशंति क्षितयः संग्रामेषु भरइति संग्रामनाम
भरते वा हरते वा नीचायमानं नीचैरयमनां नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति
जस्तमिव श्येनं श्येनः शंसनीयं गच्छति । श्रवश्चाह्य पशुमच्चयुथं । श्रवश्चापि पशु
मच्चयुथं प्रशंसां चयुथं च धनं चयुथं चेति वायुथं योतेः समायुतं भवति । उंधान एन
जरते स्वाधीः । गृणाति । मंदी मंदतेः स्तुति कर्मणाः । प्रमंदिने पितुमदचं तावचः । प्रा
चं तमं दिने पितुमदुचो गोव्यख्यातः ॥ २४ ॥ अत्राह गोरमन्वतनाम त्वष्टरपीच्य
इत्याचं इमसो गृहे ॥ अत्राह गोः सममंतादित्यरश्मयः स्वन्नामापीच्यं मपगत
मपचितमपि हितमंता हितं वा सुत्रचं इमसो गृहे गातुर्व्याख्यातशालुं कृणवन्तु
पसो ज्ञानायैत्यपि निगमो भवति दसयः कर्माणि दसयं त्येनामि कुत्सयमन्म

नि० पू०

३६

न ह्यस्य दंसय इत्यपि निगमो भवति । सत्तावनेन मन्त्रो त्यंहातिः । सत्तावनेन मन्त्रो त्यंहा
तिश्चां हश्चां दुश्चंते निरुद्धोपैका धिपरीतात् । बृहस्पते च यस इत्येकं । बृहस्पते
यच्चातयसि देवपीकं पीयति हिंसा कर्म विद्युते द्यावा पृथिव्यो वियवनात् । समान्या वि
द्युते दूरे अंते । समानं संमानमात्रं भवति मात्रामाना दूरं व्याख्यातमंतो जते ऋधगिति
पृथक् भावस्य प्रवचनं भवत्यथा च धोत्यर्थे दृश्यते । ऋधगया ऋधगुता शमिष्ठाः
ऋधुवन्नयाक्षी ऋधुवन्ना शमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेनु
दात्तमन्वादेशेतीति चार्थमुदात्तमल्पीयोर्थतरमनुदात्तं । अस्याः पुण उपसातयेभु
वो हे कमानोर रिवां अजाश्च श्वस्यताम जाश्च । अस्मेनः सातय उपसुवा हे कमा
नो ऋधुवन्नरिवा न्नातिरभ्यस्तो जाश्चेति पृषणमाह । जाश्वाजा अजना अथानुदा
त्तं । दीर्घायुरस्यायः पतिर्जिवात्तु शरदः शतं । दीर्घायुरस्यायः पतिर्जिवात्तु सशरदः

ततिर

३६

भिसन्नामात्संवत्सरः प्रधानउत्तरोर्ध्वस्त्रिनाभिवचक्रंत्युतुः संवत्सरोप्रीष्टो वर्षाहमे
 तइतिसंवत्सरः संवसंतेस्मिन्भूतानि ग्रीष्मोयस्येतेस्मिन्सावर्षावर्षत्यासुपजन्योहमे
 तोहिमवान् हिमपुनर्हतेर्वाहिनेतेर्वाजिरमजरणधर्माणमनर्वनप्रत्युतमन्यस्मिन्पत्रे
 मानिसर्वाणिभूतान्यभिसंतिष्ठंतेतसंवत्सरसर्वमात्राभिस्तौतिपंचारेचक्रैपरिवर्त
 मानंइतिपंचतुतेयापंचतवः संवत्सरस्येतिचब्राह्मणहमेतशिशिरयोः समासेनष
 ष्ठरआकुरपितमितिषकृतुतरायाः प्रत्युतानाभौषट्पुनः सहतेः। द्वादशारंनुहि
 तज्जराय। द्वादशप्रथयश्चक्रमेकमितिमासानामासामानात्प्रधिः प्रहितोभवति
 तस्मिन्साकं त्रिंशतानशंकवोपिताः षष्टिर्नचलाचलासः। षष्टिश्चहवैत्रीणिचश
 तानिसंवत्सरस्याहोरात्राइतिचब्राह्मणसमासेनसप्तशतानि विंशतिश्चतस्रुः।
 सप्तचवैशतानि विंशतिश्चसंवत्सराहोरात्राइतिचब्राह्मणविभागेनविभागेन॥२७॥

एकार्थैरैकोनुवयः स्रुपर्णायादिंइजष्टोदमृनाः संमातपंतीधिरेणमरुत्वोतितः३७
 सक्तुमिवतत्सूर्यस्येणसमीमातासः कायमानः कनीनकेवोपोअदशिसुवितेवि
 द्यामदेवानआद्यैर्मैदितिरदितिरुतस्मात्राहास्यवामस्यसप्तयुजातिसप्तविंश
 तिः॥२७॥ ॥इतिनिरुक्तेचतुर्थोऽध्यायः॥३७॥ ॥हरिःॐ॥ सस्त्रिमविंदच्चरणेन
 दीना। संस्वातंमेघावाहिष्ठोवाहवानांस्तोमोदुतोडुवन्नरा॥ वोहृतमोदुतानांस्तो
 मोदुतोडुवन्नरोनरामनुध्यानृत्यतिकर्मसुदुतोजवतेवीडवतेवीवारयतवी॥ ह
 तोदेवानामसिपत्यनामित्यपिनिगमोभवतिवावशानोदृष्टेवावाश्यतवी। सप्तस्य
 सूररुपीर्वाशशानइत्यपिनिगमोभवतिवामेवृषोत्प्रेथापिवरतम॥ तद्वायं वृण
 महेवरिष्ठंगोपयत्य। तद्वायं वृणीमहेवविष्ठंगोपायितव्यंगोपायितारोयुयस्वयुय
 भ्यामितिबाधइत्यन्मनामाध्यानीयेभवति। आमत्रेमिः सिंचतामद्युमंधः। आसिंच

नि० २०

३८

त

तामत्रैर्मदनीयमंधोमत्रंपात्रममास्मिन्नहंत्यमापुनरनिमित्तं भवति पात्रं पाना
त्रमोप्यंधवच्यतेनास्मिन्धानं भवति न दर्शनमधंतमइत्यभिभाषते यमपीतरोधएत
स्मादेव पश्यदक्षुष्वान्न विचेतदंध इत्यपि निगमो भवति ॥१॥ नयस्युद्यावापृथिवीनध
वनांतरिक्षुन्नाइयः सोमो अक्षाः अश्वोतेरित्येके । अनुगोमानोभिरक्षाः सोमो दु
ग्धाभिरक्षाः । लोपाशः सिंहप्रत्यं च मत्साः । क्षियति निगमः पूर्वः क्षरति गम उत्र इत्ये
के नृपोमानोभिर्यदाक्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियति निगमा इति शा
कपूणिः श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति ॥ सपतत्री त्वरस्त्वजगद्यह्नुत्रमग्नि
रूपो ज्ज्ञावेदाः । सपतत्रिचेत्वरं स्थावरं जंगमं च यत्तत्क्षिप्रमग्निरकरो ज्ज्ञाते वेदा जेति
रवनात् । आत्वारथयथोतप इत्यपि निगमो भवति हासमाने इत्युपरिष्ठाद्वारव्यास्या
मो वस्त्रकः पडिरूपसर्पदिंडी पानैरिति वास्याशनेरिति वा स्पर्शनैरिति वा । ससन्न

३८

शतं शरहृता अस्यामोषधयो भवंति शीर्णा आप इति वास्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातं ॥
२५॥ अस्य वामस्य पुलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्य श्वः ॥ तृतीयो भ्राता घृ
तपृष्ठा अस्यात्रापश्यं विशपति सप्तपुत्रं ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पुलितस्य पालयि
तु होतुर्धातव्यस्य स्तस्य भ्राता मध्यमो अस्मशनो भ्राता भरते हरति कर्मणो हरते भा
गं भर्तव्यो भवतीति वा तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठास्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पतारं वा
पालयितारं वा विशपति सप्तपुत्रं सप्तपुत्रं सप्तपुत्रं सप्तपुत्रं मिति वा सप्तपुत्रं वा सप्त
दित्यरश्मय इति वदन्ति ॥ २६॥ सप्तयुजंतिरथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ॥
त्रिनाभिचक्रमजरमेनर्वयत्रे माविश्वामुबुनाधितस्थः । सप्तयुजंतिरथमेकचक्रं
मेकचारिणं चक्रं चकते वाचिरते वाक्रामेते वेको अश्वो वहति सप्तनामा दित्यः सप्तास्मे
रश्मयो रसानभिसन्नामयंति सप्तै नष्टपयस्कृवंतीति वेदमपीति रन्नामेतस्मादेवा

सं

नि० पू०

३९

यं ॥ अन्येन मदहनो गच्छाक्षि प्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसंन्यभाषणादाहना इव न वत्येतस्मादाह
नस्यादृषिर्न हो भवति न दत्तेः स्तुतिकर्मणः । नृदस्य मारुधुतः काम आगन् । नदनस्य मारुधु
तः काम आगमत्संरुधु प्रजनस्य ब्रह्मचारिण इत्युषिषु च्याविलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥ ४ ॥ वरा
हो मेघो भवति वराह्वारः । विध्य दूराहं तिरो अद्रिमस्तेत्यपि निगमो भवत्ययमपीतिरो वरा
ह एतस्मादेव वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणं ब्रह्मतिमूलानि वारं वरं मूलं ब्रह्मतीति वा ॥
वराहमिन्द्रमुषमित्यपि निगमो भवत्यंगिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वरा
हैः । यथाप्येते माध्यमका देवगणा वराह उच्यन्ते ॥ पश्यन्ति रण्यचक्रानयो दृष्ट्वा निबिधा
वति वराहं न । स्वराराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यापि वा स्वरादित्यो भवन्ति स एनानि सा
रयति । उस्त्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति शर्या अंगुलयो भवन्ति शर्या इषवः श
रमय्यः शरः शृणातेः । शर्याभिर्न भरमाणो गन्तव्यो रित्यपि निगमो भवत्येको देवो भवति

३९

पक्षमविरलुचंतं। स्वपनमेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्दिवा विदजात्वल्प
मानं। द्वितांशुसत्तास्वधयाचशंभुः। द्वैधं सत्तामध्यमेचस्थानं उत्तमेचशंभुः सुख
भूः। मृगन्मन्त्रा मृगयते। मृगमिव ब्राह्म्याः। शेषाः॥३॥ X असंश्रुती नृरि धारे पयस्वती।
असंज्यमाने इति वा। व्युदस्यं त्याविति वा बहु धारे उदकवत्यो वनुष्यति हीनिकर्मान
वागत संस्कारो भवति वनुष्याम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयुज्यमाति
यो वनुष्यति वयं जयेम मृष्टतना सुहृद्वाः। दीर्घप्रततय जम भिजिघांसतियो वयं त
जयेम मृष्टतना सुहृद्वाः। दुर्धियं पाणधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानो वाडे वप
ततीति वा पापत्यते वा स्यात्तरुष्यति रप्येवं कर्मा। इंद्रेण युजातरुषे मवृत्रमित्यपि
निगमो भवति भंदना भंदते स्तुतिकर्मणः। पुरुप्रियो भंदते धामभिः कविरित्य
पि निगमो भवति सभंदना उदियति प्रजावती रिति च। अन्ये नमदा हनोया हित्वा

नि० प्र०
४०

ख्यातोथाप्यध्यर्थे दृश्यते। अत्र आ अपः। अत्रे आ अपः। अपो जे धीति छन्ने चोतते
 र्यशोवानेवा। अस्मे छन्ने मधिरत्नं च धेहि। अस्मा सु छन्ने चरत्नं च धेहि॥५॥ पवित्रं पुना
 तेर्मंत्रः पवित्र उच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सरे। यपि निगमो भवति रश्मयः प
 वित्र उच्यते। गभस्ति प्रतो। ५ नृभिरादिभिः सत्त इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्र उच्यते। शत
 पवित्राः स्वधया मुहंतीर्वद्गृहकाः। अग्निः पवित्रमुच्यते वायुः पवित्रमुच्यते सोमः पवित्रमु
 च्यते सूर्यः पवित्रमुच्यते इन्द्रः पवित्रमुच्यते। अग्निः पवित्रं समापुना तु वायुः सोमः सू
 र्य इन्द्रः। पवित्रं ते मापुनं त्यपि निगमो भवति तोदस्तु द्यतेः॥६॥ पुरुत्रादि श्वान्वाचेरिरे
 तव स्विदा। तोदस्येव शरणं ५ आ महस्य। बहुदा श्वान्वामेवा निह्नयाम्यरिमित्रं
 छतेरी श्वरो यारितस्मादवयदन्यदवत्या अन्ना वाडुतयो ह्यत इत्येतद् द्वेव भवद्वयता
 तोदस्येव शरणं ५ आ महस्य। तुदस्येव शरणं धिमहतः स्वचाः सु अचनः। आज ह्नानोयु

४०

तदृष्टस्वचा इत्यपि निगमो भवति शिपिविष्टो विष्टुरिति विष्टोर्ह्वेनामनी भवतः कुत्सित
 यश्यं पूर्व भवतीत्योपमन्यवः॥७॥ किमिन्ने विष्टोपरि चक्षुः श्रुत्प्रयुद्धवसे शिपिविष्टो अ
 स्मि। मावपो अस्मदपगृह एतद्यदन्यदृपः समिथे च भूय॥ किंते विष्टो प्रख्यातमेतद्भव
 त्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रक्षुपे शोपव निर्वृष्टोस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिरपिवा प्रशसानामे
 वानि प्रेतस्यात्किंते विष्टो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रक्षुपे शिपिविष्टोस्मी
 ति प्रतिपन्नरश्मिः शिपमोत्र रश्मय उच्यंते तेरा विष्टो भवति। मावपो अस्मदपगृह एतत्
 । कर्प इति रूपनामवृणातीति सतो यदन्यदृपः समिथे संग्रामे भवसि संयत्तरश्मिस्तस्यो
 त्तराभ्यसे निर्वचनाय॥८॥ प्रतत्ते अद्या शिपिविष्टो नामा र्यः शंसामिव युना नि विद्धा
 न्। तंत्वा गृणामि तव समतव्यान्क्षयत मुस्य रजसः पराके। प्रतत्ते अद्या शिपिविष्टो नामा
 र्यः शंसाम्ययो हि मस्म श्वरस्तोमानामयस्त्वमसीति वा तत्वास्तौ मितव समतव्यास्तवस

नि० पू०
४९

इति महतो नाम धेय सुदितो भवति निवसंतमस्य रजसः पराके पराक्रांते अघृणिरागतहृदिः। अ
घृणे संसंचावहौ आगतहृदये संसेवावहौ। पृथुजयाः पृथुजवः। पृथुजया अमिना दायुर्हस्योः
प्रामापय दायुर्हस्योः। १॥ अग्निं नरो दीधिति निरूपये हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तः॥ हरे दर्शगु
हपति मथयु। दीध० तयो गुह्यो भवति धीयंते कर्मसुरणी प्रत्युत्तरे अग्निः समरगाज्जा
यत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयंत प्रशस्तः हरे दर्शनं गृहपति मत्तनवंतं॥ १०॥ एक
या प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतं। इन्द्रः सोमस्य काण्डका। एकेन प्रतिधानेनापिबत्सा
कं सहेत्यर्थः इन्द्रः सोमस्य काण्डका कांतकानीति वाक्रांतकानीति वा कृतकानीति वेन्द्रः सो
मस्य कांत इति वा कणेयाति इति वा कणेहतः कांतिहतस्तत्रैव द्याजिकवेदयंते त्रिंशद्विंश
पात्राणि माध्यंदिने सवन एक देवतानि तान्ये तस्मिन्काले एकेन प्रतिधानेन पिबंति तान्य
त्रसरांस्युच्यंते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ता स्मर्या एताश्चाद्वि

४९

पदेन म० चैत्य के मित्रो भवति यदनो नार्चत्य कर्मन् भवत्यर्चति श्रुतान्य के हि सो भवति स
हतः कद्रु किम्ना॥ ४॥ गायंति त्वा गायत्रिणो चैत्य कर्म किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उद्देश
मिव ये मिर॥ गायंति त्वा गायत्रिणो चैत्य कर्म किणो ब्रह्मणा स्त्वा शतक्रतुः उद्योमिरे वशमि
व वंशो वनशयो भवति वनमाह्वयत इति वा पवीरथो नैर्भवति यद्विपुनातिभूमि। उतपू
व्यारथाना॥ मद्रिं भिंदंत्यो जसा॥ तं मरुतः सरपवि नाव्ययुरित्यपि निगमो भवतो वक्ष्य
व्यारव्यातं धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादापस्तिरोधन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति सि
नमन् भवति सिनातिभूतानि। येन स्मासि नं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवत
ह्यामुञ्जेत्येतेन व्यारव्यातं संचासहेत्यर्थः। वसुनिः संचाभुवो। वसुनिः सहभुवो
चिदिति निपातो बुदात्तः पुरस्तादेव व्यारव्यातेथापि पशुना मेह भवत्युदात्तश्चिदपि
मनासि चित्तास्त्वयि भोगाश्चेत्यस इति वा आइत्याकार उ पसर्गः पुरस्तादेव व्यार

मस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिवन्ति तथापि निगमो भवति यमहित
महितयः पिवन्तीति तत्पूर्वपक्षमाप्याययन्तीति तथापि निगमो भवति यथा देवा अंशुमाप्याय
यन्तीत्यधिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वाद्भिवाप्रशंसनमेवाभिप्रेतं स्यात्तद्धृद्वत्वाव
धिगोशमी ध्वंशमी ध्वंशमी ध्वमधिगवित्यग्निरप्यधिगुरुच्यते। तुभ्यंश्चोतय
धिगोशन्वीवः। घृतगमनकर्मवन्निद्रोऽप्यधिगुरुच्यते। अग्निगवो ह मिन्द्रायै त्वपि नि
गमो भवत्यागृषस्तोम आधोषः। एनां गृषेण वयमिन्द्रवंतः। अनेन स्तोमेन वयमिन्द्र
वंतः॥११॥ आपातमन्युस्तृपलप्रभमाधुनिः शिमीवान्छरमोडं क्रुजिषी। सोमो विश्व
न्यतसावनानि नावो गिन्द्रप्रतिमानानि देतुः। आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी सिप्रप्रहा
री सोमो वै देवाधुनि धर्मातेः शिमीति कर्मनामशमयते वा शक्नेते वज्रिषी सोमो वा तस्य
मस्य प्रयमानस्यातिरिच्यते तद्वज्रिषमपाजितं भवति तेन जर्षी सोमो थाप्येदो नि

नि० प्र०

४२

गमो भवत्युज्जीषी वज्जीति हयोरिस्थसंभागो धानाश्चेति धाना आहृतिता भवंति फले हित
भवन्तीति वा बभ्रांते हरी धाना उपक्रजी धिं जिध्रता मित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासे
नो पाहितेनोपधामदत्तेव नस्ति रतिकर्मासोमः सर्वाण्युतस्मानि वनानि नार्वा गिर्दुप्राति
मानानि दभ्रुवंतियैरेनं प्रतिमिमतेनै नंतानि दभ्रुवंत्यर्वा गेवैनमप्राप्य विनश्यंतीती इप्र
धानेत्येकेन घटुकं सोम कर्मोभयप्रधानेत्यपरं शशाशु अश्रुत इति वा शमाश्रुत इति वा
अवश्मशारुधद्वाः । अवा रुधश्मशावा रिति ॥ १२ ॥ उर्वश्य क्षरा उर्वभ्यश्रुत उरुभ्याम
श्रुत उरुर्वावशेगस्या अपरा अक्षारिण्यापि वा स इति द्वपनामासातेरक्षानीयं भवत्या
दर्शनीयं व्यापनीये वास्पृष्टं दर्शनायेति शाकपूणि ये दस इत्यभक्षस्याप्सोनामोतिव्य
पिनस्तं दानवति द्वपवती तदनया तन्मिवा तदस्यैदं तमिति वा तस्यादर्शनामित्रावरु
णयोरेतच्चैस्त्वं दत्तदमिवादिन्येषां भवति ॥ १३ ॥ उत्ता सि मे त्रावरुणो व सिष्ठो व श्मा

४२

नि० दृ०
४३

जोषा इत्यपि निगमो भवत्यद्र्याणो द्नीतयानः। अतुष्टुया ह्युत्थद्र्याणेत्यपि निगमो
भवति हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति। य आरितः कर्म
णि कर्मणि स्थिरः। प्रत्यतस्तोमान्त्रं दीर्घं हते मृदु भावकर्मणः॥ १५॥ नियद्र्या हि श्वसु
नस्य मूर्धनि शुद्धस्य चिह्नं दिने रोहं वदना॥ नियद्र्या हि श्वसनस्य मूर्धनि शब्दका
रिणः शुद्धया दित्यस्य च शोषयितृ रोह्यमाणो वनानीति वावधेनेति वा। अत्र दंत्ये
कितेत्यपि निगमो भवति वीक्यति श्वत्री उयति श्वसंस्तं न कर्मणो पूर्वपातं प्रयुज्य
तिनिःष्य पीस्त्री कामो भवति विनिगति पसाः तपसः सपतेः स्पृशति कर्मणः। मानो म
थे वनिष्पपी परादागसयथा धनानि विनाशयति मानस्त्वन्तथा परादास्त्रुणाशमु
दकं भवति तूर्णमश्रुते। तूर्णाशन्नगिरे रधीत्यपि निगमो भवति क्षं पमहि छत्रकं न
वतियत्क्षन्यते॥ १६॥ कदा मर्तमराधयं तं पादेन क्षं पमि वावस्फुरिष्यति करानेः शुभ्रवद्विरुड

४३

इ० अंग। कदा मर्तमराधयं तं पादेन क्षं पमि वावस्फुरिष्यति करानेः श्रोत्र्यति च गिरइडो
अंगांगति स्मिप्रनामां चितमे वा कितं न वति निचंपुणः सोमो निचांतपुणो निचमनेन
प्रीणाति॥ १७॥ पत्नी वंतस्तुता इम उशंतो यति वीतये। अपां जग्मुर्निचंपुणः पत्नी
वंतः सुता इमद्विः सोमाः कामियमानायति वीतये पानाया पागंतानि चंपुणः समुडो पि
निचंपुण उच्यते निचमनेन पुर्यते वभृथो पि निचंपुण उच्यते न चैरस्मिन्कणां तनी च
दधतीति वा। अकभृथ निचंपुणे त्यपि निगमो भवति निचंपुण निचकुगेति च पदिर्ग
तुर्न वतियत्पद्यते॥ १८॥ सुगुरसत्सु हिरण्यः स्वधो हृदस्मे वय इडो दधाति॥ यस्त्वा
यतं वसुना प्रातरित्वा सुक्षी जये वपदि मुत्सिनाति। सुगर्भ वतिसु हिरण्यः स्वधो
महच्चास्मे वय इडो दधाति यस्त्वा यतमन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे। सुक्षी जये वपदि
मुत्सिनाति। कुमारो मुक्षी जामो चनाच्च सयनश्च ततनाच्च पाडः पद्यते। आविस्वः

नि० प्र०
४४

छपुते गृहते बुसं संपादुरस्य निणिजोनमुच्यते। आविः कुरुते भासमादित्ये गृहते बुसं
बुसमित्फदकनामब्रवीतेः शब्दकर्मणो अस्ते वा यद्वर्षन्पातयत्कदकरश्मिभिस्तत्प्रत्य
दत्ते ॥१९॥ वृकश्चंद्रमानवतिविवृतज्योतिष्कोवाविवृतज्योतिष्कावावि क्रान्तज्योति
ष्कोवा ॥२०॥ अरुणो मासकृद्वृकः पथायंतददर्शहि ॥ उज्जिहीते निचाय्यातवृवृ
ष्ट्या मयीवित्तमे अस्पर्शदसी ॥ अरुणो आराचनो दर्शहि मासकृन्मासानां चार्थमा
सानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथायंतददर्शनक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्येनये
नयोक्ष्यमाणो भवति चंद्रमास्तस्युवानिबानिवृष्टरोगी जानीतं मेस्यद्यावाष्ट्रिच्य
वादित्योपिवृक उच्यते यदा वृत्ते ॥ अजो हवीदश्विना वति कावा मास्नोयत्सी मर्मुच
तवृकस्या आह्वयडुषा अश्विना वादित्येनाभियस्तानामश्विनो प्रमुमुचतुरित्यारव्या
नृश्वापिवृक उच्यते विकर्तनात् ॥ वृकश्चिदस्य वारण उरारथिः ॥ उरणमथिः ॥ उरणउण

४४

ह्रन्मनसो धिजातः ॥ इमं स्कन्धं ब्रह्मणा देव्येन विश्वेदेवाः पुष्करेत्वाददंत ॥ अथासिमेनाव
रुणो वसिष्ठो वश्या ब्रह्मन्मनसो धिजातो इमं स्कन्धं ब्रह्मणा देव्येन इमः संवृतमान
यो भवति सर्वदेवाः पुष्करेत्वाधारयंत पुष्करमंतरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजा क
रं पूजयितव्यं वेदमपीतरत्पुष्करमस्मादेव पुष्करं पुष्करं वा ॥ पुण्यं पुण्यं ते वयुनवैतः ॥
कांतिर्वा प्रजावा ॥१४॥ स इत्तमो वयुनंततन्वसूयेण वयुनवच्चकार ॥ स तमो प्रज्ञानंतत
न्वत्स तं सूयेण प्रज्ञानवच्चकार वाजं प्रसूयं वाजपतनं ॥ सनेमवाजं प्रसूयमित्यपि निगमो
भवति वाजगंध्यं गंधुतरपदं ॥ अश्यामवाजगंध्यमित्यपि निगमो भवति गंध्यं गृह्णाते ॥
कृज्या वाजं निगंध्यं युयुषन् नित्यं निगमो भवति गंध्यातिमिथ्याभावकमा ॥ आगा
धिता परिगधितं त्यपि निगमो भवति कौरयाणः कृतयानः ॥ पाकस्थमा कौरयाण इत्य
पि निगमो भवति तौरयाणस्तूर्णयानः ॥ स तौरयाण उपयाहियजं मरुद्भिर्दिंसखिभिः स

वान्भवत्तुणापुनर्वृणोतेरुणोतिर्वा। वृत्तवाशिन्यपि वृत्तयुच्यते॥ शतं मेषान्वृक्ष्ये चक्ष
दानमृज्जाम्भतपितां धं चकारेत्यपि निगमो भवति जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेयं जो
षयितव्यं भवति॥ २१॥ य इन्द्राग्निसुतेषु वांस्तवत्ते वृता वृथा। जोषवाकं वदतः पञ्च हो
षिणान् देवान् सुयश्च न। य इन्द्राग्निसुतेषु वां सोमेषु स्तोतितस्याग्नीथोथयोयं जोष
वाकं वदति विजं जयः प्राजित होषिणो न देवो तस्याग्नीथः कृत्तिः कृतते यशोवान्
वा। महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र। सुमहत्त इन्द्र शरणं त रिस्ये कृत्तिरिवेतीयमपीतरा कृत्ति
रेतस्मादेव सूत्रमप्युपमाथे वा। कृत्तिं वंसानि उवाच रपिना कं न दागहीत्यपि निग
मो भवति च अग्नी कित्तवो भवति स्वं हंति स्वं पुनराश्रितं भवति। कृतन्नश्च अग्नी विचिनो
ति देवने। कृतमिव च अग्नी विचिनोति देवने कृतवः किं तवास्तीति शब्दानु कृतिः कृतवा
चोशीनामकः सममिति परिग्रहाथश्च सर्वनामानुदात्तः॥ २२॥ मानः समस्य हृद्यः।

नि. पू.

४५

परिद्वेषसो अंहतिः। उर्मिर्ननावमावधीत्। माननः सर्वस्य दुर्धियः पपाधियः सर्वतो द्वे
षसो हतिरुर्मिरिव नावमावधी। इर्मिर्दूर्णो तेर्नाः प्रणोत्तव्या भवति न मतेर्वा तत्कथमनु
दात्तप्रकृतिनामस्या दुष्टव्ययं तु नेवत्फुतो समस्मिन्नाशिरीहि नो वसो इति सप्तम्यं
शिरीतिर्दानं कर्मरुष्पाणो अधायतः सप्तम्यादिति पंचम्यामुस्यतीरक्षा कर्मायापि
प्रथमा बहुवचने। नभंतामन्यके समे ॥ २३ ॥ हविषा जारो अपां पिपति पिपु रिर्ना। पितृ
कुरे स्य चर्षणि। हविषा पांजरयिता पिपति पिपु रिशिति घणाति निगमो वा प्रीणाति निगमो
वा पिता कृतश्च कर्मणश्चापिता दित्यः शंब इति वज्रनाम शमयते वा शातयते वा उग्रायुः
शंबः पुरुदूतं तेनेत्यपि निगमो भवति केपयः कष्टया भवति कष्टयमिति प्राणाति कर्म
कुत्सितं दुष्टं न भवति ॥ २४ ॥ पृथक् प्रायन् प्रथमा देवदूतयो रूढवतः अवस्या निदुष्टरा।
नयेशो कुर्याजिया न्नावमा रुहमी मैव तेन्यदिशंत केपयः। पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः प्रथमा

४५

नि० ८०

४६

य

तेर्विकुषितो भवत्ययमपीतरः केशि एतस्मादेव संचयुज्जाचितमात्रे नानाभवति सिंचत
नृपाणां नरपाणं नृपकर्मणां संग्रामेषु पमिमीते कादंता नित्यं त्वक्षते जिह्वा को कुवासा सि
न्धीयते जिह्वा को कुवा को कुपमानावर्णा न्मुदतीति वा को कुयते वीस्य छिद्रं कर्मणा जिह्वा
जो कुवाता लुतरते स्तीर्णतमे मंगलं लते वा स्याद्विपरीताद्यथा तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ २६ ॥
सुदेवो असि वरुणस्य ते सुप्रसिंधवः अनुक्षरं तिका कुदं सुर्म्य सुपिरामिवा सुदेवत्वं
कल्याणदेवः कल्याणं मम यदि देवो वा भवसि वरुणस्य ते सप्तसिंधवः सिंधुः स्ववणाद्यस्य
ते सप्तस्रोतांसिता निते का कुदं मनुक्षरं तिसूर्मिकल्याणो मिस्त्रोतः सुपिरमनुयः
थावीरिं तैरि करं तरिक्षमेव माह पूर्ववयते रुत्तरमितरे वयांसीरं त्यस्मिन्मां सिवा
तदेतस्या मृच्युदाहरत्यापि निगमो भवति ॥ २७ ॥ प्रवाहजे सुप्रयाव हिरेषामवि
श्यती वीरिद्वयते ॥ विशामक्तो पसः पूवहो वायुः पूषा स्वस्त्यं नियुत्वान् ॥ प्रवृज्म

४६

ते सुग्रायणं बहिरिषामेयाते सर्वस्य पातारैर्देवा पालयितारौ वा विरीटमंतरिक्षं भियोवा
नासो वाततिरपिवोपमार्थे स्यान्सर्वपती इव राजानो वीरिटे गणे मनुष्याणां रात्र्या विवा
से पूर्वस्यामभिद्रुतो वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतो स्याश्चानियु
तो नियमनाह्वानियो जनाह्वाने रात्रौ मिनिशाकपूणिः परीसीमिति व्याख्याता ए
नमेनामस्या अस्येत्येते न व्याख्यातं सुपिरं कुशो भवति सुरणां कुशो च तेरा कुचितो
भवतीति वाने दीय इत्सुण्यः पक्षमेयादित्यपि निगमो भवत्यति कतमं कुशादायात्प
क्षमोपधमागच्छत्वेत्यागच्छत्विति ॥ २८ ॥ ॥ सस्मिन् सस्वती नयस्य वराहो गाय
ति पवित्रं पुरुषत्वा किमिन्ने प्रतन्ने भिनरु कया पातमन्युरु वस्युता सिस इन्नियत्कहा
समर्तं पत्नी वंतः सगुरसह कश्चंद्रमारुणो माय इद्राग्नीमानः समस्य हविषा पृथक्प्रा
णिताश्चान्तरिक्षदेवः प्रवाहजे एविंशतिः ॥ २९ ॥ ॥ इति निरुक्तपूर्वपदके

नि. ३०
४७

चमो ध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ हरिः ॐ ३ मू ॥ त्वमेक भित्त्वमाशुक्ष्णपितृमद्रस्त्वमश्मस्य
रि ॥ त्वमेक भित्त्वमाशुक्ष्णपितृमद्रस्त्वमश्मस्य
शुक्ष्णपितृमद्रस्त्वमश्मस्य
तीतिवासनोतीतिवाशुक्ष्णपितृमद्रस्त्वमश्मस्य
कारजपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितजबन्तरआशुक्ष्णपितृमद्रस्त्वमश्मस्य
कर्मणोयमपीतरः शचिरेतस्मादेवनिःषिक्तमस्मात्पातकमितिनेरुक्ताः इन्द्राशा
भ्यपरिसर्वाभ्यो अभयंकरत् आशादिशोभवत्यासदनादाशाउपदिशोभवत्या
भ्यशनात्कादिमुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिमोचनुदामोषणादामोहनाद्वा इमेचिदि
द्रोदसी अपारेयत्संयुक्तमामधवन्काशिरित्ते इमेचिदिद्रोदसीरोयसीद्योवापृष्टि
व्योरोधनाद्रोधः कूलनिरुपस्थितः कूलस्यते विपरीताहोषो विपर्ययेणाप

४७

देवहूतयोयेदेवानाहूयंताकुर्वन्तश्रवणीयानियशांसिदुरतुकराण्यन्यैर्यशक्नुवन्प्राप्तिया
न्मावन्नारोदुमथयेनाशक्नुवन्प्राप्तियान्मारोदुमीमेवतेन्यविशन्तेहैवतेन्यविशन्तचरणेहै
वतेन्यविशन्तस्मिन्नेवलोकेइतिवेमइतिबाहुनामसमीरिततरोभवेति एताविश्वा सर्वना
तुतुमाहुषेस्वयंस्तेनासहसोयानिदधिषे एता निसर्वाणिस्थानानितूर्णमुपाकुरुषेस्व
यंबलस्यपुत्रयानिधत्स्वासन्नमंसहसस्त्राणंधेनुवाकुर्वन्वाकवन्कुञ्जितंभवतिका
चितंभवतिकायेचितंभवतीतिवा ॥ २५ ॥ प्रीणिताश्चान्हितंजयाथः स्वस्तिवाहंरथवा
हंरथमित्कणुध्वं ॥ द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमसन्नकोशंसिचतानुपाणं प्रीणि
ताश्चात्कहितंजयथजयनंवाहितमस्तस्वस्तिवाहंरथवृक्षध्वं द्रोणाहावद्रोणद्रुम
मयमेवत्याहावद्रोणाहावहद्रोणाहावद्रोणाहावद्रोणाहावद्रोणाहावद्रोणाहावद्रोणाहाव
मचक्रमसन्नचक्रमितिवासन्नकोशमसन्नचक्रमिवः कोशस्थानायानिसंतुकोशः कुक्ष

नि. पु.
४८

रभ्यस्तान्नपुषिस्तपते हर्षि हर्षेः। त्यं चिदित्याकल्पयं शयानं। सखपयसं सखमस्य पयः।
विस्तुह आपो भवन्ति विस्ववृणात्। वया इव रुरुः सप्त विस्तुह इत्यपि निगमो भवति व।
रुध ओषधयो यौ भवन्ति विरोहणात्। वीरुधः पारयिद्व। इत्यपि निगमो भवति नक्ष।
द्वभमश्चुवानदाभमभ्यशनेन दभोतीति। नक्षद्वभंततु रिपर्वथेष्टा इत्यपि निगमो भ।
वत्यस्तुधोयुरक्तध्वायुः कृधितिद्रस्वनाम निस्तुतं भवति। यो अस्तुधोयुरजरः सव।
नित्यपि निगमो भवति निश्रुभानि श्रथ्यहारिणः॥३॥ आज्ञासः प्रषणं रथे निश्रुभा।
स्ते जनश्रियं। देवं वहंतु विभ्रतः। आवहंत्यजा प्रषणं रथे निः श्रथ्याहारिणस्ते जन।
श्रियं जातश्रियं वदुक्थो महदुक्थो भक्तव्यमस्मादुक्थमिति वदुक्थो वा। क्रुदूदरेण स।
ख्यास च ये सपि निगमो भवत्युदूदरे इत्यपरिष्ठाद्वारव्यास्यामः पुलुकामः पुरुकामः पु।
लुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवत्यसिन्वती असंख्यादत्यो। असिन्वती वसती भूय।
वदुक्थं स्वा महदुक्थो निगमो भवत्युदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा॥

४८

तदित्यपि निगमो भवति कपनाः कपनाः क्रिमयो भवति। मेघथा वृक्षं कपने वेवे अस इत्यपि नि।
गमो भवति भाक्रजीकः प्रसिद्धनाः। धूमकेतुः समिधानाक्रजीक इत्यपि निगमो भवति रुजा।
नानद्यो भवन्ति रुजंति कूलानि। संरुजानाः पिपिष इदं शत्रुरित्यपि निगमो भवति जूषिर्ज।
वते वा इव ते वा दूने ते वा क्षिप्तजूरिर्निवसितीत्यपि निगमो भवति परिघं समो मनावो वयो।
गाते। पर्यवा द्वाघं समं हरवनायान्॥४॥ उपलप्रक्षिप्युपलेषु प्रक्षिणात्कपलप्रक्षेपि।
पीवं इक्षुषीश्च प्रयच्छुभिस्ते केन जीवन्ति तेषामेकः प्रत्येवाचशकटः शाकिनी।
गायोजालमस्य दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षेन न वृत्तय इति सानिगद।
व्याख्याता॥५॥ कासुरहंततो भिषगुपलप्रक्षिणानना॥ नानाधियो वसूयवानु।
गा इव तस्थि मेदं यो दो परिस्त्रव॥ कासुरहमास्मि न्कतस्तिमाना ततो भिषक्तु।
इति सताननामपितु वापुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिकानि नाना मते माता वरुडु

ती

नि.पू.

४९

हितावानानाधियोनानाकर्माणोवस्तुयवोवस्तुकामाअन्वास्थितास्मोगाइववलोकमि
द्रायंदोपरिस्त्रवेत्यथेषणा॥आसीनर्द्धामुपसिद्धिणात्यपरस्त्रप्रकलविद्विगिभ
वतिकलाश्चवेदप्रकलाश्चदुर्मित्रातःप्रकलविनिममानाउत्यपिनिगमोभवत्यभ्यय
ज्वाभ्यर्धयन्यजति॥सिसाक्तिपृषाअभ्यर्धयज्वेत्यपिनिगमोभवती॥सर्दशिषो
इक्षोहिक्स्वउभयस्परान्नित्यपिनिगमोभवति॥शोणस्यक्षयणस्य॥महःसो
णस्याश्विनाकवायेत्यपिनिगमोभवति॥६॥अस्मेतेबंधुः॥वयमित्यर्थः॥अ
स्मेयातन्नासत्यासजोषाः॥अस्मानित्यर्थः॥अस्मेसमानेनिर्वृषभपौ॥येमिः॥
अस्मान्नित्यर्थः॥अस्मेप्रयधिसुधवन्मजीषि॥अस्मेविश्वामित्रास्तु॥
अस्मभ्यमित्यर्थः॥अस्मेआराद्धिदूषःसनुतयुयोतु॥अस्मदित्यर्थः॥उविद्वप
प्रथेकामोअस्मे॥अस्माकमित्यर्थः॥अस्मेधत्तवसवोवस्तुनि॥अस्मास्वित्यर्थः॥

४९

रहरपारेयत्संगृभ्णासिमधववन्काशिसिमेहान्॥अहस्तमिंद्रसंपिणकुणाहं॥अहस्त
मिंद्रकुत्वासंपिण्डिपरिक्रणनमेयं॥१॥अलातृणोवलइंद्रजोगोःपुराहताभयमानो
व्यार॥सुगान्पथोऽअकृणोन्निरजेगाःप्रावन्वाणीः॥पुरुहूतंधमंतीः॥अलातृणोव
लमातृहनीमेधोवलोचुणोतेव्रजत्यंतरिषेगोरेतस्यामाध्यमिकावान्वःपुराहनना
इयमानोव्यार॥सुगान्पथोऽअकृणोन्निरजेगाः॥सगमनान्पथोऽकरोन्निरगमनायग
वाप्रावन्वाणीः॥पुरुहूतंधमंतीः॥आपोवावहनाद्वाचोवदनाद्धुन्निराहृतमुदकं
भवतिधमतिर्गतिकर्मा॥२॥उद्धरक्षःसहभूलमिंद्रवृश्चामध्यप्रत्यग्रैश्वर्याहि
॥आकीवतःसलल्लवकवर्थब्रह्मद्विषतपुषिहोतिमस्य॥उद्धरक्षःसहभूलमूल
मिंद्रमूलमोचनाद्दामोषणाद्दामोहनाद्वावृश्चमध्यप्रतिश्वर्यात्प्रियागतेभवत्या
कियतोदेशात्सलल्लवकसंलुब्धंभवतिपापकमितिनेरुक्ताःसरद्वक्वास्यात्सत्

का

य

पाथोतरि संपथा व्याख्यातं रियेनो नदीयन् न्वेति पाथ इति पिनिगमो भवत्यदकमपि पा
थ उच्यते पानात् ॥ अत्र च आसां पाथो नदीनामित्यपि निगमो भवत्यन्तमपि पाथ उ
च्यते पानादेव । देवानां पाथ उच्यते पवक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति सवीमनि प्रसवे दिव
स्य वयं स वितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्वमग्रे सप्रथा अ
सीत्यपि निगमो भवति विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदयन् नित्यपि निगमो भ
वति ॥ ७ ॥ आयत इव सूर्यं विश्वे दिं इत्यभक्षत । वस्तु निजाते जनमानुः ओजस्तु प्र
तिभागं नदीधिमा । संमाः श्रिताः सूर्यमुपतिष्ठंते पिवोपमार्थे स्यात्सूर्यमिव इमुपति
ष्ठंत इति सर्वाणीदं धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभजति जाते च जनि
ष्यमाणे च तं वयं भागमनुध्यायामो जसा बलेनौज ओजते वैष्ठिते वा शीराः अथ
णाद्वा अथ णाद्वा थैयमितरा शीरा शास्तेः । इडा यगाव आशिरमित्यपि निगमो भवति

नि० पू०

५०

सामेसत्याशीदेविधितिच॥ यदातेमर्तो अनुभोगमानकादिद्रुसिष्टओषधीरजीग॥
यदातेमर्तोभोगमन्वापदध्यग्रसितृतमओषधीरगारीर्जिगर्तिगिरितिकमविगुणाति
कमविगुह्कातिकर्मावा॥ मूराअमूरनवयंचिकित्त्वोमहीत्वममेत्वमंगवित्सेमृदावपु
स्मोमृदस्त्वमसिनवयविग्रोमहित्वममेत्वमंगवित्सेमृदावपु
शशमानोहदाशतीत्यपिनिगमोभवतिदिवोदेवान्प्रत्यक्तयाकृ
पाकृष्णपतेवकित्यतेवी॥ ८॥ अश्रवंहिन्दुरिदवत्तरावांविजामातुरसतवाघास्या
लात्र॥ अथासामस्यप्रयतीयुवन्यामिंदाग्रस्तामंजनयामिनच्य॥ अश्रौषंहिबहु
दातृतरोवांविजामातुरस्कसमाप्रज्जामातुर्विजामातेतिशखदाक्षिणाजाःकृताप
तिमान्चक्षतेस्कसमाप्रइवकरोमिप्रेतोजामाताजाअपत्यं तन्निर्मितोतवाघरस्याला
दपिचस्यालास्यात्स्यालआसन्नः संयोगेनैतिनैदानाः स्याल्लज्जानावपतीतिवालजा

५०

लाजतेः स्यंशर्पस्यतेः शर्पमशनपवनं शृणातेर्वाथसोमस्यप्रदानेनयुवाम्यामिंद्रा
मीस्तोमंजनयामिनव्यं ॥ नवतरमोमासइत्युपरिष्टाद्वारव्यास्यामः ॥ ९॥ सोमानं
स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ॥ कक्षीवंतं य औशिजः ॥ सोमानं सोतारं प्रकाशं नवं तं कु
रु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतं य औशिजः कक्षीवा न्कक्ष्यावानौ शिज उशिजः पुत्र उशि
ग्वष्टेः कांतिकर्मणो पितृव्यं मनुष्यं कक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाश
नवं तं कुरु ब्रह्मणस्पते ॥ १०॥ इडा सोमासमघशंसमन्यः घंतपुयं यस्तु चरुरग्निवा
इव । ब्रह्मद्विषे क्रव्यादेधोरचक्षसे द्वे प्रोधत मनवाय किमादिने ॥ इडा सोमासमघ
स्यशंसितारमघं हंतं निर्हसितोपसर्ग आहंतीति तपुस्तपतेश्चोरुर्मृचयो भवति च
रतेर्वासिमुच्चरंत्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे ब्राह्मण द्वेष्टे क्रव्यादे क्रव्यमदते धोरचक्षसे धो
रव्यानाय क्रव्यं विदुताज्जायत इति नैरुक्ता द्वे प्रोधत मनवाय मनवयवयदन्येन च

नि० पू०
५१

वेपुरद्वेषसइतिवाकिम्। दिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति वापिशुनाय च
रते पिशुनः पिशते विपिंशतीति ॥ ११॥ कृष्णपाजः प्रसितिं नृध्वं पाहिराजे वाम
वाङ् इनेन ॥ तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूपानोस्तासि विध्यरक्षसस्तपिष्ठैः ॥ कृष्णपाजः पा
जः पालनात् प्रसितिमिव नृध्वं प्रसितिः प्रसयनान्तं तुर्वाजालं वायाहिराजे वामात्यवा
नभ्यममवांस्त्ववात्वे राभृतागणेन गतभयेन हस्तिनेति वा तृष्णा तु प्रसित्या द्रूपान
स्तृष्णीति क्षिप्रनाम तरते वात्वरते वासितासि विध्यरक्षसस्तपिष्ठैस्ततमे सप्त
तमेः। प्रतिष्ठितमैरिति वा। यस्ते गर्भममीवा दुर्णमाये निमाशये। अमीवाभ्यमनेन
व्याख्यातो दुर्णमा क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रये मेद्यति क्रमते वा स्यात्सर
णकर्मणः क्रामते वा। अतिक्रमन्तो दुरितानि विष्वा ॥ अतिक्रममाणो दुर्गतिगम
नानि सर्वाण्यघायदेनया क्लिष्टोपवीयते व्याधिर्वाभयं वा। अघे परेह। त्यपि निगमो

नि०पृ०
५२

धातुराय इत्यपि निगमो भवति स विद्वजः कल्याण विद्यः । आग्नेय हि स विद्वज्ने निरवाडित्य
पि निगमो भवति । आनुषंगिगिति नामानुष पूर्वस्यानुषक्तं भवति । स्तृणाति बहिरानुषगित्यपि निग
मो भवति । तुर्वणिरूपेण विनिः । स तुर्वणिर्महाऽं अरेणु पौं स्पृ इत्यपि निगमो भवति । गिर्वणादे
वो भवति । गिर्विरेनं वनयंति । जष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति । १५४ । आसूते सृते
रजसि निषत्ते ये भूतानि सम कृण्वन्निमानि । असू समीरिताः स समीरिते वात समी रि
ता माध्यमका देवगणायै न स्पेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति । आयजन्तेत्यति क्रां
तं प्रतिवचनं । सम्पक्सात इ इ क्रष्टिः । आमाक्तेति आभ्यक्तेति वा । यादृशमिन्धायितमप
स्य या विदत् । यादृशो धायितमपस्य पस्य या विदत् । उस्त्रः पिते वज्रा रया यियज्ञैः । उस्त्र
इव गोपित जायियज्ञैः । १५५ । प्रवोक्तुं जज्ञ पाणा सो अरु रभूत विश्वेऽ अभियोत वाजाः
। आरु र्बो जोषय माणा अभवत् सर्वत्र गामनेनेति वाग्रागरणेनेति वाग्रगलनेति वाग्रगल

५२

नेति वाग्रसंपादिन इति वा । पिवाग्रमित्येतदनर्थकं सुरैर्बन्धमादधीत । अथ । दिं इ प्रस्थि
ते माहवी पिचनोदधिष्वपचतो तसोमं । अथ । इ प्रस्थिते माहवी पिचनोदधिष्वपचन इत्यन्
नाम पचतिर्नाम । भूतस्तमेदस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टा मित्यपि निगमो भवत्यपि वासेदस्य
श्वपशोऽश्वमात्वं द्विवचनसाध्यत्रत्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्वति । पुत्रोका अभिपचत इति
यथाशुरु ध आपो भवन्ति शुचं संसंधंति क्रतुस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्व इति । पिनिगमो भव
त्यमिनो मितमात्रो महान्भवत्यमितो वा । अमिनः सहो मित्यपि निगमो भवति । जप्सती
रापो भवन्ति शबुकारिण्यः । मरुतो जप्सती रिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतो प्रतिष्कृतो प्र
तिस्वलितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति । शाशदानः शाशद्यमानः ।
प्रस्वामिति मतिरछाशदान इत्यपि निगमो भवति । १५६ । सृप्रः सर्पणादिदमपीतरसृप्र
मेतस्मादेव सर्पिर्वतितं वा । सृप्रकरस्मृतय इत्यपि निगमो भवति । करस्मौ बाहू कर्मणा

निःपू०

प्रस्तातारौ सुशिप्रमेतेन व्याख्यातं । वाजे सुशिप्रगोमतीत्यपि निगमो भवति । शिप्रहन्तूना
सिकेवाहबुहतिना सिकानसतेः विध्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेनेत्यपि निगमो भवति धेनाद
धातेरंस्फुरमणात् । सचित्रेण चिकेतेरस्तनासेत्यपि निगमो भवति द्विबर्हा द्वयेः स्थानयोः
परिवृद्धौ मध्यमे च स्थान उ त्तमे च उ त द्विबर्हा अभिनः सहो भिरित्यपि निगमो भवत्यक्रु आ
क्रमणात् । अक्रोनबभ्रिः समिथेमहीनामित्यपि निगमो भवत्यराण उरु कर्षाणः । इत इ
यसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति स्त्रिया आपा भवंति स्त्रिया यनात् । वृषा सिंधूनां वृष
स्त्रियानामित्यपि निगमो भवति स्त्रियाः स्त्रिया पात्तु न उपस्थितान् पालयतीति वा । सैनस्त्रि
पा उ त भवा त नूपा इत्यपि निगमो भवति ज्वास्जवमानरो हिजरमाणरो हिजरमाणरो
हीति वा । अग्रे रूप आरुपितं ज्वा वित्यपि निगमो भवति ज्वृथं ज्वृथं गृणातेः । ज्वृ
थं हन्य क्षिराये पुरंधि मित्यपि निगमो भवति कुलिश इति बज्रनाम कूलशातनो भवति

भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी ॥ उर्ध्वायस्यामतिर्भाऊदिद्युतस्वीमनीत्य
पिनिगमो भवति श्रुष्टीति क्षिप्रनामा शुभ्रश्रुष्टीति ॥ १२ ॥ तां ऊर्ध्वरुशतो यक्ष्यमे
श्रुष्टी भगन्ना सत्या पुरंधिं ॥ तान् ध्वरेयज्ञ उशनः कामयमानान्यजाग्रेश्रुष्टी भगन्ना
सत्यो चाश्विनौ सत्या वचना सत्या वित्यौर्णवान् सत्यस्य प्रणेतारा वित्यायायणो
नासिका प्रभवो बभूवतुरिति वा पुरंधिर्बहुधीस्तत्कः पुरंधिर्भगः पुरस्तान्तस्पान्दा
देश इत्येकं बिंदु इत्यपरं सबहुकर्मतमः परं च दारयितुं तमो वरुण इत्यपरं तं प्रज्ञ
यास्तौति ॥ इमाम्बुं कवितमस्य मायामित्यपि निगमो भवति रुशदिति वर्णनामरो
चतेर्ज्वलति कर्मणः ॥ समिद्धस्य रुशददृशि पाज्ज इत्यपि निगमो भवति ॥ १३ ॥ अस्ति
हिवः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्यायं ॥ अस्ति हिवः समानजाति तारं शय
दारिणो देवा अस्त्यायं मायमाप्नोते सुदत्रः कल्याणदानः ॥ त्वष्टा सुदत्रो विद

स्कंधांसीवकुलिशेनाविवृक्षणाहिः शयतउपपृष्ठवृथिव्याः । स्कंधोवृक्षस्यसमास्कृन्नोभ
 त्ययमीतरस्कंधएतस्मादेवास्कन्मकायेहिः शयतउपपृष्ठनः पृथिव्याः स्तंजस्तंजतेदान
 कर्मणः ॥ १७ ॥ तुंजेवृजेयः उत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणः । नविंधेऽस्यसुष्टुतिं ॥ दानेदानय
 उत्तरेस्तोमाइंद्रस्यवज्रिणोनास्यतेर्विदामिसमाधिंस्ततेर्वहणापरिवहणा । बृहद्वा
 असुरोवहणाकृतइत्यापिनिगमोभवाति ॥ १८ ॥ योऽस्मैघ्नसउतवायः उधनि सोमं
 सुनोतिभवाति घ्नोऽह । अपापशक्रस्ततुष्टुमूहति तनू शुभ्रं मधवायः कवासरवः ।
 घ्नसइत्यहमिध्रस्यतेस्मिन्नसागोतृधउत्तततर्भवेत्फपोन्नेत्यमितिवास्तेहाविप्रदा
 नसामान्याद्रात्रिरप्यधउच्यतेसयोस्माअहन्यपिवाराचोसोमंसुनोतिभवेत्यइद्या
 तनवानपोहत्यपोहपोहतिशक्रस्तितनिषुधर्मसंतानादपंतमलंकरिषुमयज्वानंत
 नूशुभ्रंतनूशोभयितारंमधवायः कवासरवायस्यकपूयाः सरवायः । न्याविध्यदिलीवि

नि० पू०

५४

नम

विष्पितो विजातः ॥ पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्व नित्यापि निगमो भवति ॥

शस्य दृक्का विश्वं गिणमभवदुच्छमिंद्रः ॥ निरविध्यदिला विलशयस्य दृढनिव्यभिनकुंगि
णं शच्छमिंद्रः ॥ १९ ॥ अस्मादुप्रभरा तत्तुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ॥ मोर्नपर्व वि
रदातिरश्चैथन्नणं स्थिपांचरध्वे ॥ अस्मै प्रहरतूर्णत्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ॥
कियेदा इति वाक्रममाण धा इति वागोरिव पर्वणि विरदमेधस्येथन्नणं स्थिपांचरणाय
भूमिभ्रम्यतेः ॥ भूमिरस्युषिकृन्मर्त्यानां मित्यपि निगमो भवति ॥ २० ॥ तन्नस्तुरीपमहुतं
पुरुवारं पुरुत्मना ॥ त्वष्टापोषाय विध्यतुरायेनाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापिमहत्सं
भृतमात्मना त्वष्टाधनस्य पोषाय विध्यत्वित्यस्मयुस्मान्कामयमानो रासिनो वास्फ
रपतेरपतेर्वा ॥ रास्पिनस्यायेरित्यपि निगमो भवति ॥ तुंजतिः प्रसाधनकर्मा ॥ आवकं
जसके जं व्युष्टिधित्यपि निगमो भवत्युज्जरित्यप्यस्य भवति ॥ क्रुजनीतीने वरुण इत्यापि
निगमो भवति ॥ प्रतद्वसू प्रातवसू ॥ हरी इंद्र प्रतद्वसू अग्निस्वरेत्यपि निगमो भवति ॥ २१ ॥

५४

नि० पू०

५५

कुलगमनाद्वा। कुरुः कृततेः कुरमित्यप्यस्य भवतिकुलं कुच्छतेर्विकुषितं भवति ह्येतो व्याख्या
तो जिन्यतिः प्रीतिकर्मी। भूमिं पर्जन्या जिन्यति दिवं जिन्यत्यग्नय इत्यपि निगमो भवति॥
२२॥ अमत्रो मात्रो महाभक्त्यभ्यमितो वा। महा इ अमत्रो वृजने विरपु। त्यपि निगमो भ
वति तवेकज्युचि। पिसः। मृत्युतेव ज्युचासमो नशरातिमन इली। लदानमश्लीलं पापकम
प्रिमद्विषमं। अनशरातिं वेसुहामुपस्कही। त्यपि निगमो भवत्यनवाप्त्युत्तान्यस्मिन्॥
अनवापि वृषभं मं मं इति ह्यहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैः। अनर्कमप्रत्युतमन्यस्मिन्
प्रभं मं इति ह्यमं दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा। ह्यहस्पतिं वर्धयानव्यमर्कैर्चनीयैः स्तो
मैरसामिसामिप्रतिषिद्धसामिस्यतेः। असाम्योजो विनृथ। सुदानवः। असुममाप्रव
लं विनृथकल्याणदानः॥ २३॥ मात्वा सोमस्य गाल्दया सदाय च हं गिरा। नृणि मृगान्
सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं नया विषत॥ मात्वा सुतं सोमस्य गालने न सदाय च न हं गि

५५

रागीत्यास्तुत्यावर्णमिव मृगान्सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं नया विषत इति गल्दाध
मनयो भवन्ति गल्लमासूधीयते॥ आत्वा विशं त्विदं आगल्दाधमनीनां नानाविभक्त
त्येते भवत आगलनाधमनीनामित्यर्थः॥ २४॥ न पापा सोमना महेनाराया सोमज
ल्लवः। न पापमन्यामहेनाधनान्ज्वलनेन हीता अस्य समासु ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपोदा
नकर्मैत्युपि पूर्वोक्तं कुरो भास्करो भयं करो भासमानो इवतीति वा॥ २५॥ यवंच के
णाश्विनावपतं ज्योतिश्चक्रथुराययि। उहंतामलुषाय दस्ना॥ अभिदस्युवकुरणा
धमं तोरुज्योतिश्चक्रथुराययि॥ यवमिव वृकेणाश्विनो निवपतौ वृकोलागलं भवति
विकर्तनात् तलागलं लगते लंगूलवद्वा। लंगूलं लगते लंगते लंबते वा। न्दुहताममुथा
यदर्शनीयावभिधमं तोरुज्योतिश्चक्रथुराययि। उहंतामलुषाय दस्ना॥ पुत्रे वकनाराः खलु
कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणकामयत इति वा। इडा विश्वा

न्येकनाटाऽऽहर्दृशऽउत्तक्रत्वाणी॥१॥ इंदोयः सर्वान्येकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशोय
इमान्यहानिपश्यंतिनपराणीतिवाभिभवतिकर्मणापणं॥२६॥ जीवान्मो
अभिधेतनादित्यासः पुराहथात्। कडुस्वहवनश्रुतः। जीवतो नो मिधावतादित्याः पुराह
ननात्कनुस्वह्वानश्रुतइतिमत्स्यानंजलमापन्नानामेवदार्षवेदयंतेमत्स्यामधाउदेक
ः स्पंदंतेमाद्यंतेन्योन्यं भक्षणायेतिवाजालंजलचरं भवतिजले भवंवाजले शयंवांडुरो
हस्वानं हूरणमप्यस्य भवति। कृपवन्नं हूरणाडु वित्यपिनिगमो भवति। सप्तमयीदाः क
वयस्ततक्षस्तासामेकामिदंभ्यंडुरोगात्। सप्तैवमयीदाः कवयश्चकुस्तासामेकामय
भिगुहं नं हस्वान्भवतिस्तेयमस्तुत्पारोहणं ब्रह्महत्याश्रुणहत्यासरापाणं दुष्टतस्य
कर्मणः पुनः पुनः सेवापातके न्तोद्यमितिबतइतिनिपातः रेवदानुपंपयोः॥२७॥ वतो
वतासियमनैवतेमनो हृदयंचादिदाम। अन्या किलत्वांकक्षेपयुक्तं परिधजातलिबुजे

हिनोतानोऽजध्वरंदेवयज्याहिनोतब्रह्मसनयेधनानां॥ ऋतस्ययोगोविध्यध्वमूयः शुष्ट
वरीर्भूतनास्मभ्यमापः। प्रहिणुतनो ध्वरंदेवयज्यायेप्रहिणुतब्रह्मधनस्यसननायेऋतः
स्ययोगेयज्ञस्ययोगेयाज्ञेशकटइतिवाशकरंशकृदितं भवतिशनकैस्तकतीतिवाशब्दे
नतकतीतिवा॥ शुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः। सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः। चोक्कयमा
णइंदभूरिवामं॥ दददिंदबकुवननीयं। एधमानद्विकुभयस्परजाचोक्कयतेविशइंदोम
नुष्यान्॥ व्युदस्येत्येधमानानहर्दृष्ट्यसुन्वतः सुन्वतोभ्यादधात्कभयस्परजादिव्यस्य
चपाथिवस्यचचोक्कयमाणइतिचोक्कयतेचकरीतवृत्तंरुमत्स्वयमित्यर्थः। उपप्रागा
रुमन्मेधायिमन्म। उपप्रेतुमास्वयंयन्ममनोध्यायियज्ञेनेत्याश्रमधिकोमंत्रोदिविष्टि
षुदिवएषणेषु। स्तूरंराधः शताश्वंकुरुगस्यदिविष्टिषु। स्तूरः समाश्रितमात्रो महान्
वत्यणुरनुस्ववायांसमुपसर्गोलुप्तनामकरणायथासप्रतिकुरंगोराजावभूवकुरुगमनाद्वा

वृक्षं। बतो बलादतीतो भवति दुर्बलो बतः सियमनैव ते मनो हृदयं च विजानीमोन्या किल
त्वापरिघंश्यते कक्षे वयुक्तं लिबुजे वृक्षं लिबुजा व्रतति भवति लीयते विभजंतीति व्रत
तिर्वरणाच्च सयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं भवति वात एतदायाययति पुनानो वाता
प्यं विश्वश्चंद्रमित्यपि निगमो भवति। वनेन वा योन्यथायि चाकन। वन इव वाये केऽपुत्र
श्चायमिति वा कामयमाना इति वावेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मारव्या
तम भविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथ्यतीति सिद्धस्तत्प्रेक्षुरथ कामयत इति वौषट् देवोरथ्य
तीत्यपि निगमो भवति ॥ २८ ॥ धेनुं नऽइषं पिबतमसक्रौ। असंक्रमणी। आधव आध
वनात्। मतीनां च साधनं प्रिप्राणां चाधं वमित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवो नवक्षिप्तवच
नः। विजेषु रुदिंद्र इवानव ब्रव इत्यपि निगमो भवति ॥ २९ ॥ अरायिकाणो विकटे गिरिं
गच्छ सदान्वे। शिरिं बिठस्य सत्व मिस्ते मिष्टा चातयामसि। अदायि निकाणो विकटे काणो

नि. पू.
५७

103/2

विक्रान्तदर्शनि इत्योपमन्यवः कणतेर्वास्यादणूभावकर्मणः कणातिः शब्दाणूभावे भाष्यतेनुक
पातीति मात्राणूभावात्काणोदर्शनाणूभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्योपमन्यवः
कुटतेर्वास्याद्विपरीतस्य विकुटितो भवति गिरिगच्छ सदानो नुवेः शब्दकारिके। शिरिं बिठस्य
सत्वभिः। शिरिं बिठो मेघः शिर्यते बिठो बिठमंतरिक्षं बिठं बीरितेन व्याख्यातं तस्य सत्वैरुद
कैरिति स्यात्तैष्ट्या चातयामोपि वा शिरिं बिठो भारद्वाजः कालकणोपेतो लक्ष्मीर्निर्नाश
यांचकार तस्य सत्वैः कर्मभिरिति स्यात्तैः ष्ट्या चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः परा
शीर्षस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य ङज्ञे पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीदोपि
पराशर उच्यते पराशातयितायातृनां। इंदोयातृनाम भवत्यपराशर इत्यपि निगमो भव
ति किं विदती विकर्तनदंती यत्रावो विच्छिद्रदति किं विदतीत्यपि निगमो भवति करुकत
कृतदती अपि वा देवं कंचित्कृतदंतं दद्वैवमवक्ष्यत् ॥ ३० ॥ वामं वामंत ऽऽतुरे देवो ददा

५७